

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ

(Յիշողութիւններ)

Երեք հոգի էին, — Խաժակը, Գեղամ Բարսեղեանը
և ինք, — զորս այն ռազմաշունչ օրերուն «կամաւոր»
անունով մկրտեք էինք, երբ տակաւին սիրտ ունէինք
կատակելու այն եղբրական արկածին հետ որ ամէն-
քրս մէկ խմբեր էր Պոլսոյ կեդրոնական Բանտին մէջ:
«կամաւոր»՝ անոր համար որ պատերազմի հրատա-
րակութեան միջոցին երեքն ալ Եւրոպա, ապահովու-
թեան մէջ կը գտնուէին և ինքնակամ, վազելով եկեր
ինկեր էին Տաճկաստանի դժոխքը:

Երեքն ալ պիտի վառէին այդ դժոխքի կրակին
մէջ:

Խաժակ՝ կազդուրուելու համար զացած էր Զը-
ւիցերիա, երբ տակաւին ընդհանուր պատերազմի վա-
խը չկար: Կինը եւ երկու սիրուն աղջիկները Պո-
լիս կը մնային: Պատերազմին ամբողջ տեւողութեան
միջոցին, ընտանիքէն հեռու, Զուիցերիոյ մէջ պա-
շարուած մնալու հեռանկարը զինքը մղեք էր ներկա-
յացող առաջին առիթէն օգտուելով Պոլիս փութալու:
Ի՛նչ ուրախ էր հասած օրը:

— Էլի մի օրուայ անփութութիւն, և կորած էի,
կ'ըսէր:

Որովհետեւ անանկ կը կարծէր թէ փրկութիւն մը եղաւ Պոլիս դարձը:

Օտար հպատակ ըլլալով,—ուսական, պարսկական և ուրիշ անցագիրներ կային գրպանը,—վախ չունէր զինուորագրութենէն, որ Պոլիս գտնուող Հայերը սարսափի մատնած էր այդ օրերուն: Շուտով իմացաւ որ ցանկեր կը պատրաստուին, թէ ամբողջ հայ մտաւորականութեան զխուճ վրայ անձանօթ փորձանքի մը սպաննալիքը կախուած կը մնայ, բայց կը հաւատար որ իր օտար հպատակի հանգամանքը կը բաւէ զինքը անձեռնմխելի պահելու: Եւ ուրախ էր որ յաջողեր էր Տաճկաստան վերադառնալու:

Միւս երկուքը՝ Շահպաղն ու Բարսեղեանը՝ այդ ապահովութիւնը չունէին, որովհետեւ Թուրքիոյ հպատակ էին: Շահպաղ իրաւաբանութեան կը հետեւէր Բարիզի մէջ, իբր պետական պոլիսիէ: Այդ հանգամանքը չկորսնցելու համար Պոլիս դարձած էր: Իսկ Բարսեղեան՝ պարզապէս թուրք դրօշի տակ չծառայելու համար փախած էր Պոլսէն՝ Պալքանեան պատերազմին տագնապին մէջ, երբ իր տարեկիցները զէնքի տակ կանչած էին: Նիւթական միջոցներէ զուրկ ըլլալուն համար կը վերադառնար Պոլիս: Եւ հիմայ, հազիւ Պոլսոյ հողին վրայ ոտք դրած, զին ուորագրութեան սարսափը, հաւասարապէս սպաննալից մէկուն ու միւսին համար:

Երկուքն ալ հանդարտութեան պահ մը ունեցան, երբ յաջողեցան «պէտէլ»ներն տալ և ազատիլ: Բայց սարսափը մէկ չէր այն եղերական օրերուն:

Բարոսեղեան միշտ այն վախով մնաց թէ գէշ բան մը կը պատրաստուի բոլորիս համար միանգամայն, և երբ իրեն կը հանդիպէի, միշտ նոյն հարցումը կը թրթռար շրթունքներուն ծայրը.

—Պիտի ազատի՞նք այս անգամ...

Սովորաբար՝ ուսերս կը թոթուէի անտարբերութեամբ: Բայց իր մօտ՝ զարմանալի կերպով զօրեղ մնաց միշտ նախազգացումը թէ չպիտի կրնայ ազատիլ:

Բանտին մէջ՝ երբ իրար գտանք Ապրիլ 11-ի գիշերը, չեմ յիշեր ո՞վ էն առաջ մտածեց «կամաւոր» անունով մկրտելու զիրենք:

—Մենք զոնէ ուռկանին մէջն էինք, կ'ըսէինք իրենց, մեզի համար՝ ասիկա ճակատագրական բան մըն էր, չպիտի կրնայինք խուսափիլ, բայց դ՞ուք... այն ապահովութենէն զալ այս դժոխքին մէջ նետուիլ...

Այսպէս այդ «կամաւոր» անունը մնաց իրենց վրայ:

Շահապար ճանչցայ՝ երբ շատ պզտիկ էր: Պոլիս կը դառնար՝ կէս մը ճամբու դրուած վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանէն զոր տակն ու վրայ ըրեր էր քանի մը ընկերներու հետ, չիմ յիշերի՞նչ խնդրի առթիւ: Վարժարանին վանական միջնորդը ընաւ չէր ազդած իր վրայ: Անզուսպ, կրակ ու բոց տղայ մըն էր, խանդավառ ու անվախ, — ճշմարիտ

Իտալացիի խառնուածք մը, անիշխանական հակուէ-
ներով: Եւ այդ հակուսները իր մէջ՝ ինքնեկ, գրեթէ
բնածին բաներ էին, որովհետեւ տակաւին չէր գի-
տեր թէ ի՞նչ է իրօք «Անիշխանութիւն» անունը
կրող քաղաքական դաւանանքը որ այդ միջոցին հա-
մաշխարհային այժմէութիւն մը կը վայելէր՝ Բարիզի
մէջ և այլուր կատարուած կարգ մը մահափորձերու
պատճառաւ: Վերջէն կարգաց Պաքունինը, Քրօթթ-
քինը, Հէրցէնը, և չզարմացայ՝ երբ տարիներ ետք
իմացայ որ Օտեանի հետ անիշխանական թերթ մը
կը հրատարակէ Եգիպտոսի մէջ, — «կրակ»ը կարծեմ,
որ արդէն հազիւ երկու թիւ պիտի տուէր:

Այն միջոցին ուր Պոլիս եկաւ Վենետիկէն, Ղա-
լաթիա՝ Գուրշունլուխանի սենեակներէն մէկուն մէջ,
Միքայէլ Շամտամճեան և ես կը հրատարակէինք
«Մաղիկ» օրաթերթը: Աւելի պարսաւաթերթ մըն էր
քան լրագիր: Համիտեան շրջանի այն խիստ, ամե-
նասպան գրաքննութեան շրջանին՝ հրաշքի պէս
բան մը եղաւ այս օրաթերթին ամբողջ տարի մը շա-
րունակուելը: Գրաքննիչը, Մինաս Էֆէնտին, իր երե-
սուն տարուան ասպարէզին մէջ այնչափ չէր յոգ-
նած՝ որչափ որ յոգնեցաւ այդ մէկ տարուան ըն-
թացքին:

Օրուան Տպագրական Տեսուչը՝ Գուրիքա Քէմալ
պէյ՝ մասնաւոր ատելութեամբ մը կը պատուէր զիս:
Միջոց մը՝ արգիլեց որ գրեմ, և սպառնաց զիս աք-
սորել Պոլսէն, իմանալով որ ծածկանունով կը շա-
րունակեմ գրել: Բայց Եուսուֆեան Երուանդ էֆէն-

տիւ միջնորդութեան շնորհիւ վերցուց այս արգելքը: Պայման դրած էր միայն որ այլեւս խելօք մնամ, և այնքան խելօք մնացի անկէ վերջ որ Մինաս Էֆէնտին երեք անգամ զրկուեցաւ իր ամսականէն:

Ասիկա՛ ներքին գործոց նախարար Մէմուռն փաշայի գիւտն էր: Որպէսզի գրաքննիչները աչքերնին լաւ բանան, ամսականնին կը կտրէր՝ երբ բան մը փախուցած ըլլային: Եւ ինչե՛ր չփախցուց խեղճ Մինաս Էֆէնտին՝ «Ծաղիկ»ի հրատարակութեան այդ մէկ տարուան շրջանին: Եթէ թերթը մէկ, երկու ամիս ալ տեւէր, խելքն ալ պիտի փախցնէր:

Օր մը՝ կաթուղիկ վարդապետ մը, նիկոմիդիոյ մէջ կարծեմ, խնդրագիր տուեր էր Հայ եկեղեցւոյ ծոցը դառնալու: Օրուան պատրիարքը Օրմանեանն էր: Կ'իշխէր իբր բռնապետ, իր շուրջը ունենալով ճշմարիտ «Քամարիլլա» մը հեռաւոր ու մօտաւոր մեծ ու պզտիկ ազգականներու, որոնք իր անուռով սարսափ կը տարածէին, նոյն ատեն ազգին կովերը կլթելով ուզածնուն պէս: Գում Գարուի Հայոց Պատրիարքարանն ալ, այդ օրերուն, տեսակ մը մանրադիտական Երլտըզ էր: Համիտ՝ Երլտըզի մէջ, Օրմանեան՝ Գում Գարուի մէջ, նոյն դրութեամբ կը կառավարէին, մէկը թուրքիոյ ընդհանուր ժողովուրդները, միւսը Հայ ժողովուրդը:

«Ծաղիկ»ի մէջ՝ հակառակ այդ օրերու սարսափին, ամէն օր անպատճառ բան մը պիտի ըլլար Օրմանեանի և իր «Քամարիլլա»յին դէմ: Երբ այդ կաթուղիկ վարդապետը իր խնդրագիրը տուաւ հայ եկե-

դեցւոյ ծոցը դառնալու համար, գրեցինք թէ «եղած-
ներէն ի՞նչ խեր տեսանք որ հատ մըն ալ կը բերէք»:

Ահագին աղմուկ հանեց ասիկա, որովհետեւ
ակնարկուեթիւնը ուղղակի Օրմանեանին էր: Թերթը
գոցելու, մեզ քշելու սպառնալիքները քիչ մնաց
իրականանային, եթէ ազդեցիկ մարդիկ չմիջամը-
տէին: Բայց ամէնէն ողբալին Մինաս Էֆէնտին էր:
Յաջորդ օրը կազն ի կազ վազելով շունչը խմբա-
գրատուն առաւ:

— Շունշանորդինե՛ր... շունշանորդինե՛ր... շուն-
շանորդինե՛ր...

Ամբողջ վայրկեաններ չկրցաւ ուրիշ բան ըսել
ու քիչ մնաց նուազէր բարկութենէն:

Նորէն մէկ ամսականը կտրեր էին...

Շահագազ, Պոլիս գալուն, այս թերթին մէջ մտաւ
և ասնտեղ խմորուեցաւ: Ճիշտ իր խառնուածքին
յարմար մթնոլորտ մը գտած էր: Խմբագրութեան
մէջ խոշոր դեր մը չունէր, ներքին լուրերը կը թարգ-
մանէր թուրք թերթերէն: Բայց թերթին ուղղու-
թիւնը մեծապէս նպաստեց իր մէջ ամրապնդելու
ըմբոստութեան ոգին որ միշտ իր տիրական յատ-
կութիւնը մնաց:

Համիտեան այդ տխուր շրջանին որ մեզի հա-
մար սեւագոյնը ըլլալ կը թուէր և զոր վերջէն ժէօն
Թիւրքերը փնտոել պիտի տային, երկու ուղղու-
թիւն կար ազգին մէջ: Տիրող բռնութեան հովերուն
առջեւ ոմանք եղէգի ճկունութիւնը ցոյց կուտային:
Երբ այն վտանգաւոր քամիները կը սկսէին փչել, կը

ծոէին, կը խոնարհէին՝ մինչեւ իրենց ճակատով գետինը համբուրելու աստիճան,՝ և երբ հովը կ'անցնէր՝ նորէն կը շտկուէին, գրեթէ առանց վնասուած ըլլալու: Ուրիշներ՝ թեղօշներու պէս անասան կը մնային այդ հովերուն առջեւ, միշտ ուղղաձիգ, արի ու արհամարոտ: Հովերը երբեմն շատ զօրեղ կ'ըլլային և անոնցմէ մէկը կամ միւսը, ուղղակի արմատէն զարնուած, կ'իյնար՝ ա'լ չկանգնելու համար: Բայց նոյն իսկ այդ անկումին մէջ որ իրենց վախճանն էր, անոնք, աւելի ազուր երեւոյթ մը ունէին քան այն միւսները որոնք կը շտկուէին խոնարհելէ վերջ: Մեր ազատագրութեան դատին բոլոր նահատակները, բոլոր հերոսները այդպէս թեղօշներ էին այն բռնութեան քամիներուն դէմ:

Այդ տեսակ թեղօշ մը պիտի ըլլար նաեւ Բարսեղ Շահպաղ:

Այս բոլոր երիտասարդ տղոց մասին զորս Զուլումը հնձեց, շատ բան չկայ գրելիք: Որովհետեւ ոչ մէկը տակաւին կենսագրութիւն մը ունենալու տարիքին հասած էր: Դեռ նոր պիտի ապրէին, — կոկոններ, քան բացուած ծաղիկներ: Բայց բոլորն ալ կը խոստանալին թէ պիտի ծաղկին և ազուր պիտի ծաղկին:

«Ծաղիկ»ի դադարումէն ետք, Շահպաղ ժամանկ մը պատիկ շրջան մը բրաւ ուրիշ թերթերու

խմբագրութեանց մէջ, բայց ոչ ինք թերթերուն յարմարեցաւ ոչ ալ թերթերը յարմարեցան իրեն, և անցաւ արտասահման: Եզիպտոսէն՝ ուր մնաց երկար ատեն, երբեմն կ'աշխատակցէր «Ռազմիկ» ին գոր Զարդարեան սկսած էր հրատարակել Ֆիլիպէի մէջ: Խանդավառ ու խանդավառող խօսողի համբաւ մը շահեր էր այնտեղ, և երբ Սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք Պոլիս եկաւ արտասահմանի մէջ գործող Դաշնակցական սերունդին հետ, այդ համբաւէն զատ գրեթէ ուրիշ բան չունէր:

Միշտ նոյն ըմբոստ տղան էր, անհանդարտ, կոռուզան, համոզում մը պաշտպանելու համար ոչ միջոցներուն, ոչ ալ բառերուն առջեւ կասելու տրամադիր: Շատ չմնաց Պոլիս, և անցաւ: գաւառները, ժամանակ մը կանգ առաւ Խարբերդի շրջանակին մէջ՝ տեղւոյն դաշնակցական տարրերը կազմակերպելու համար: Երբեմն երբեմն՝ իր գործունէութեան արձագանգները կը հասնէին Պոլիս: Անդու պայքարի մը մէջ էր այնտեղ, պայքար հակադաշնակցական տարրերու հետ, բայց պայքար մանաւանդ պետական պաշտօնեաներու հետ:

Կը յիշեմ այս պարագան՝ որովհետեւ ատիկա եղաւ պատճառը՝ եթէ իր ընկերներուն մէջ որոնց հետ պիտի նահատակուէր, չարչարանքի ամէնէն մեծ բաժինը իրեն վիճակեցաւ:

Խօսելու ձիրքը ունենալուն՝ փաստաբանութեան նուիրուեցաւ: Բայց այս նուիրումը ոչ այնքան օրէնքներուն ամրապնդման ծառայելու համար

էր՝ որքան անոնց անիրաւութեան դէմ մարտնչելու համար: Ամէն օրէնք կապանք մը, և ամէն կապանք մարդկային ազատութեան բռնաբարում մը կը նկատէր, որքան ալ ընդհանուր ընկերային բարիքի մը համար հաստատուած ըլլար այդ կապանքը: Մարդիկը կարելի եղածին չափ զերծ պահել այդ կապանքէն, կամ անոր ցանցերուն մէջ ինկած թշուառները փրկել ու է գնով:

Անշուշտ մանկուհեակ բան մը կար այս յաւակնութեան մէջ որ իր անիշխանական հակումներուն համար տեսակ մը իտէալ կը դառնար: Բայց խոնարհներուն սէրը՝ իր մէջ՝ կոյր էր բոլոր սէրերուն պէս: Ամէն անկեալ անպատճառ համակրելի չէ: Բայց ինք՝ անկումին պատճառը փնտռելէ առաջ՝ անկեալը կը սիրէր:

Տարակոյս չկայ որ ժամանակը և ընկերային պայմաններու աւելի խոր, մանաւանդ աւելի առողջ ըմբռնում մը շատ բան պիտի սրբագրէին այս համոզումներէն: Բայց ատեն չեղաւ: 913 Ապրիլ 12ի գիշերը՝ քշուեցանք Պոլսէն, ուր կը թողուր բազմանդամ ընտանիք մը և իր դեռատի կիներ: Սընճան Բէօյի առջեւ՝ զինքն ալ վար իջեցուցին Այաջ զրկելու համար: Կը յիշեմ որ բանտին մէջ ու ճամբան՝ ինք ալ յոռետեսներէն մէկն էր: Այն հաւատար որ պիտի ազատի այդ արկածէն: Բայց խառնուածքը արի ըլլալով՝ թեթեւութեամբ կը խօսէր մահուան վրայ:

Եւ սակայն, ելքը չտեսնելու այդ զիտակցութիւնը
զոր ունէր, յայտնաբար կը տառապեցնէր զինքն ալ:
Ինք որ սովորաբար զուարթ էր, միշտ տխուր մնաց:
Կը խորհէր շարունակ: Ի՞նչ: Բայց ինչ՛եր չունէր
խորհելիք այն եղերական օրերուն:

Դիւրի՞ն է մեռնիլ այդ անուշ տարիքին, երբ
զարունը ամէն տեղ և ամէն բանի մէջ է, սրտին՝ ինչ-
պէս իրերուն և մտածմանց մէջ, սեռնիլ՝ դեռ նոր
կազմուած սիրոյ բոյնէ մը խլուելով, այն խոստմնա-
լից փոթորիկին ընթացքին որ իր սիրած ժողովուր-
դին տխուր ճակատագիրը պիտի շրջէր, մեռնիլ մա-
նաւանդ այն անպիտան ու տգեղ մահուամբ որով մե-
ռան այդ բոլոր անբախտ տղաքը:

Չանդրըրը էինք տակաւին՝ երբ Էսկիշէհիրէն տըր-
ուած հեռագրէ մը իմացանք որ Ռուբէն Զարդարեան,
Ակնունի, Խաժակ, Սարգիս Մինասեան, Տքթ. Տա-
ղաւարեան և Ճէհանկիւլեան այդ քաղաքը բերուած
էին՝ Տիարպէքիր զրկուելու համար: Քանի մը օր
վերջ՝ Այաշէն գրուած քառթ մը որ Պոլսոյ շրջանը
ընելէ և այնտեղ գրաքննութեան ենթարկուելէ ետք
Չանդրըրը կը հասնէր, լուր կուտար թէ Շահպազն ալ
տարած են: Քառթը Սիամանթօէն էր, բայց ուրիշ-
ներ ալ, ինչպէս Գրիգոր Թորոսեան, Իտարէճեան,
Գեղամ Բարսեղեան ստորագրեր էին զայն: Մանրա-
մասնութիւն չկար: Կարծեցի՞նք թէ Բարսեղ ալ դէ-

պի Տիարպէքիր ճամբայ հանուած է:

Վերջէն՝ երբ էնկիւրիէն մեկնեցայ դէպի Միջագետք, ամէն տեղ կր փնտռէի իրենց հետքը: Շուտով իմացայ թէ ի՞նչ եղած են Չօհրապ ու Վարդգէս, յետոյ Չարդարեան և իր հինգ ընկերները: Բայց Շահպազի մասին ոչինչ կրցայ իմանալ: Ամբողջ ճամբուն վրայ զինքը տեսնող չէր եղեր: Տարսօնի մէջ ալ, ուր կանգ առի ժամանակ մը, ոչ ոք կը յիշէր իր անցքը, մինչդեռ շատեր յաջողեր էին տեսնուիլ Չօհրապի ու Վարդգէսի ինչպէս նաև Չարդարեանի և իր հինգ ընկերներուն հետ: Տարակոյս չկայ որ Շահպազ մինակ տարուած և աննշմար անցած էր, անանկ ատեն մը ուր ամէն օր, քիչ մը ամէն կողմէ, այդպէս առանձինն («միւսֆէրիտէն») աքսորուողներու բազմութիւն մը կը ժամանէր քաղաքը:

Բայց մէկ երկու ամիս վերջ լուր առի թէ զինքը տեսեր են Ուրֆայի բանտին մէջ, չափազանց ընկճուած վիճակով մը, անձնասպանութեան խորհուրդներու անձնատուր: Աւելցուցեր էին թէ Ուրֆայէն՝ Տիարպէքիրի ճամբով Խարբերդ պիտի տանէին զինքը:

Եւ ա՛լ բան չիմացանք իր մասին, մինչդեռ գաւառներէն դէպի Սուրիա իջնող և ընդհանրապէս թըրքական անունի տակ ծածկուած հայ զինուորներէ որոնք յաջորդաբար Տարսօն կ'իջնէին, շարունակ տեղեկութիւն կ'առնէինք այն ահաւոր անցքերուն նկատկամբ, որոնք այդ միջոցին տեղի կ'ունենային հայկական ոստաններուն մէջ և ճամբաներուն վրայ:

Քանի մը ամիս ետքը, զիշեր մը, մինչդեռ տուն

կ'երթայի, մեր փողոցին մէջ յանկարծ պաշարուեցայ ոստիկան-զինուորներու խուճբէ մը, որուն կը հրամայէր դեռ նոր Ատանայէն հասած ոստիկանութեան-քօմիսէրը, Մուսա Քեազիմ Պէյ: Հարիւրապետ մը սպաննուած էր այդ զիշերը ու ոճրագործը կը փնտոէին: Մութին մէջ՝ լապտերները բարձրացուցած, երկար բարակ զէնք, լետոյ արիւնի հետքեր փնտոեցին հազուատներու և ձեռքերու ալ վրայ: Տարակոյս չկայ որ բան մըն ալ չգտան, բայց որովհետեւ փողոցներուն մէջ ինձմէ զատ ուրիշ մարդ չէին տեսեր, զիս բանտ ղրկեցին իբր ոճրագործ: Բարեբախտաբար, բուն ոճրագործը, տակաւին պատանութեան տարիքին մէջ գտնուող երիտասարդ ենթասպայ մը, յաջորդ առտու անձնատուր եղաւ, բացատրելով իր ոճիրը զոր գործած էր պարզապէս պատիւը պաշտպանելու համար, և գոնէ «ոճրագործ»ի հանգամանքը վերցաւ վրայէս:

Կէս օրին, երբ զիս հարցաքննութեան կանչեցին, չկրցայ ծածկել ով ըլլալս, որովհետև նոյն օրն իսկ կնոջմէս նամակ մը ստացած էի, և այդ նամակը առած էին վրայէս: Մուսա Քեազիմ Պէյ արդէն իսկ զիս կը փնտոէ եղեր: Եւ արդէն՝ Պոլսէն աքսորուելէս ետք մինչև Տարսոն անցուցած օրերուս մասին ինք շատ աւելի բան զիտէր քան ես: Կարգ մը անցքեր զորս մոռցեր էի, ինք յիշեցուց ինձի:

Մատներ էին, աւելցնելով որ գաւառներէն հասնող մարդոցմէ ջարդերուն նկատմամբ տեղեկութիւն կը հաւաքեմ և տեղւոյն Ամերիկեան վարժարանին

տնօրէնին կնոջ՝ Տիկին Քրիսթի միջոցաւ արտասահման կը զրկեմ այդ տեղեկութիւնները:

Այդ ամբաստանութեամբ զիս տարին Ատանա, ուր նոյն ատեն Վալին ձէվտէթ Պէյն էր, Վանի եւ Պիթլիսի շարդերուն կազմակերպիչը: Ինծի հետ՝ Տարսօնէն ձերբակալուած խումբ մը Հայեր ալ կային, ոմանք Պոլսէն աքսորուած, ուրիշներ Գօնիայէն ու Ազէհիրէն: Ամէնքս մէկ թիմեցին քաղքին նէզարէթը, ուր պիտի մնայինք մինչև որ ձէվտէթ Պէյ, որոշում մը տար մեր մասին:

«Նէզարէթ»ները բանտերու սպասման սրահներն են թուրքիոյ մէջ, ոջիլի, կարիճներու, երբեմն նաև օծի բոյներ, գարշահոտ, ապականած, խոնաւ, միանգամայն օղէ և արևէ զուրկ: Որովհետեւ բանտարկեալին, մանաւանդ հայ բանտարկեալին արգիլուած էր որոշ ժամերէ անդին դուրս ելլել, նոյնիսկ բնական պէտքի մը գոհացման համար, մարդիկ ստիպուած՝ տախտակամածին ծակերն ի վար կը միզէին: Շատ հեղ . . . մնացածն անգամ ստիպուած էին ընել, երբ ճար չմնար: Կ'երևակայէք անշուշտ թէ ի՞նչ տեսակ միջնորոտ մը կրնային ունենալ այդ խուցերը, որոնց մէջ երբեմն այնքա՛ն շատ թուով մարդիկ կը խմբէին որ խեղճերը ստիպուած էին ոտքի վրայ, իրարու փակած մնալ զիշերը, և այդպէս ալ քնանալ:

Մինչև Ատանա՝ տաս-տասերկու հատ նէզարէթի համը առած էի արդէն, սակայն Ատանայինը, իր աղտոտութեամբ, բոլորն ալ կը գերազանցէր: Բայց աւելի դժնդակ փորձանք մը կը սպասէր մեզի: Ամէն

Օր տարապարհակ աշխատութիւն կար: Մաս մը քանտարկեալներ դուրս հանելով ջուր քաշել կուտային բանտին բակին մէջ գտնուող ջրհորէ մը: Ուրիշ մաս մը՝ դոյլերը ձեռքը, պէտք է ճէմիշները մաքրէր, ինչ որ սեւամորթ մը ճերմկցնել փորձելու պէս ապերախտ աշխատութիւն մըն էր, այնքա՛ն աղտոտ ու գարշահոտ էին:։

Բանտին հսկողութիւնը յանձնուած էր քանի մը թուրք զինուորներու որոնք առժամաբար բանտարկուած էին ու պիտի դատուէին Ատանայի պատերազմական ատեանին առջև: Անոնք կ'որոշէին ամէն օր, երկու անգամ, տարապարհակ աշխատութեան տարուելիք կալանաւորները: Իմ բախտէս՝ իրենց մէջ կը գտնուէր Պանտրմացի հայ զինուոր մը, որ նոյնպէս Պատերազմական Ատեանին առջև դատուելու համար բանտարկուած էր: Անոր հետ ծանօթութիւն հաստատելով ազատեցայ այդ անպիտան հարկէն, որմէ չկրցաւ խուսափիլ նոյնիսկ Ազէհիբցի Եօթանասնամեայ ծերուկ մը, Սահակ աղան, որ մեզի հետ բերուած էր Տարսոնէն:

Օր մը, բաւական խոշտանգեցին խեղճ մաշկը, որովհետեւ չէր ուզեր այդ ընդվզեցուցիչ գործը ընել, և այդ առթիւ, երկար ատենէ ի վեր «Նէզարէթ»ը գտնուող զինուոր մը պատմեց թէ ուրիշ մըն ալ, ակնոցաւոր գիրուկ հայ երիտասարդ մը որ խարբերդ պիտի տարուէր, նոր բերուած ատենը նոյնպէս ընդդիմացեր էր, բայց գաւազանի հարուածներով զինքը բռնադատեր էին հնազանդելու:։

Քիչ մը աւելի տեղեկութիւն աննելու համար զինուորին մօտ գացի և սիկառ մը տալով սկսայ խօսեցնել զինքը: Ըբած նկարագրութեան վրայ այլևս կարելի չէր տարակուսիլ: Բարսեղ Շահպաղն էր այդ ակնոցաւոր գիրուկ երիտասարդը: Արդէն հազիւ երեք օր կեցեր էր Ատանա:

Երկու օր ետք՝ վալի Ճէվտէթ Պէյ Մէրտին քըշելու հրամանը կուտար մեզի համար: Մահուան դատապարտութիւն մըն էր, ճիշտ ինչպէս երբեմն մահուան դատապարտութիւն մը կ'ըլլար Տիարպէքիւր աքսոր մը: Բայց Տիարպէքիւր քշուելու զաղտնիքը այլևս պարզուած ըլլալով, տեղը փոխեր էին, սպաննուելիքները ա'լ Մէրտին կը քշէին:

Բանտին բակին մէջ՝ ուր խմբուեցանք ճամբայ կլելէ առաջ, խլլոտ ուտիկան մը հետս կ'իյնար հեգնելով.

— Գնա ու աղօթէ վալի Պէյին համար, կ'ըսէր, քեզի անանկ աղուոր տեղ մը կը զրկէ որ . . .

Ու կ'աւելցնէր՝ շնական ծիծաղով մը.

— Անպատճառ կաշառք տուած ես . . .

Անշնորհքը չէր գիտեր թէ անգամ մը արդէն Տիարպէքիւր տարուելու համար ճամբայ հանուեր և յաջողեր էի պրծիլ: Այն ատեն մէկ ոտքս ալ կոտրած էր: Ու մինչդեռ ինք կը շարունակէր հեգնել, իմ միտքըս ուրիշ տեղ էր: Միակ ոտքով մը անգամ մը օծիքըս ազատելու յաջողած ըլլալով, կը խորհէի թէ երկու ոտքով աւելի դիւրաւ պիտի կրնամ ճողոպրիլ

այս երկրորդ փորձանքէն: Որովհետեւ ոտքս առող-
ջացած էր այդ միջոցին:

Եւ այդպէս ալ պիտի ըլլար:

Մէսքէնէ՝ ուր հետքս կորսնցուցին՝ աւելի քան
հարիւր հազար զաղթական կար հասած ատենս: Ոչ
ոք բան մը գիտեր Շահապաղի մասին: Երբ Հալէպ փա-
խայ, հոն ալ չկրցայ տեղեկութիւն մը աննել: Յետոյ
յաջորդաբար Լիբանանի ու Սուրիոյ մէջ, բոլոր դե-
գերումներուս ընթացքին, կը հանդիպէի գաւառնե-
րէն իջնող հայ զինուորներու և միշտ կը հարցա-
փորձէի զանոնք: Բան մըն ալ չէին գիտեր թէ ի՞նչ
եղած է Շահապաղ:

Մինչեւ որ փոթորիկը հանգեցաւ, մինչեւ զինա-
դադարը, այսպէս անստոյգ էի իր մասին: Բայց
թուրքերուն մեկնումէն վերջ՝ երբ հայկական նա-
հանգներու բոլոր անկիւններէն ողջ մնացողներ հե-
տզհետէ սկսան Հալէպ հասնիլ, երբ մանաւանդ լե-
զուները բացուեցան, կարելի եղաւ լոյս սփռել իր
ողիսականին և սպանութեան անցքերուն վրայ:

Հալէպի մէջ՝ նոյնպէս աննշմար անցած էր:
Թերեւս բնաւ քաղաք չէր բերուած, և Քիլիսի ճամ-
բով տարուած էր Պապ, որ քիչ ետքը՝ զաղթականու-
թեան մեծագոյն համախմբման վայրերէն մէկը պի-
տի դառնար: Օր մը, երկու ժանտարմաներ երիտա-
սարդ մը կ'իջեցնէին այնտեղ, Սարգիս անունով

Հայու մը խանր: Սարգիս՝ փոթորիկը նախագգալով
թրքացած էր կանուխէն: Հասկնալով որ ժանտար-
մաններուն հետ գտնուող կալանաւորը Հայ է, չի
ծածկեր թէ ինք ալ ազգակից մըն է: Գիշերը, երի-
տասարդը, ժանտարմաներէն կը խնդրէ որ խանճին
կանչեն:

— Իրամս քիչ է, կ'ըսէ, վերարկուս պիտի ծա-
խեմ իրեն:

Ժանտարմաները չեն ընդդիմանար: Այդ հըս-
կողութեամբ կատարուած տարագրութեանց ըն-
թացքին՝ միշտ կալանաւորները կը վճարէին իրենց
ընկերացող ժանտարմաներու ծախքերը: Կալանա-
ւորի մը քով որքան աւելի դրամ՝ ըլլար, այնքան
լաւ էր ժանտարմաններուն համար:

Երբ խանճին կուգայ, երիտասարդը ցոյց կուտայ
վերարկուն, և սակարկութեան ընթացքին հայերէն
քանի մը բառով կը հասկցնէ թէ վերարկուն զրպա-
նին մէջ թուղթ մը կայ:

Խանճին՝ կը վճարէ դրամը ու դուրս կ'ելլէ:
Թուղթին վրայ՝ երկու տող՝ որոնցմով Շահպազ
կախուելու համար Խարբերդ տարուելը կը ծանու-
ցանէր, և անոր հետ ալ նամակ մը՝ իր ընտանիքին
ուղղուած:

Յաջորդ առտուն՝ ժանտարմաները և երիտա-
սարդը կը մեկնին դէպի Այնթապ: Խանճին՝ երկու
հոգի կ'ընկերացնէ անոնց, որպէսզի ամայի տեղ մը
փորձեն երիտասարդը փախցնել: Բայց չեն յաջողիր,
և ձեռնուռնայն ետ կը դառնան:

Այդ երիտասարդը Բարսեղ Շահապան էր:

Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ եղած է իր յանձնած նամակը, որովհետեւ՝ հակառակ բոլոր ջանքերուս՝ չը կրցայ յարաբերութեան մէջ մտնել այդ խանճի Սարգիսին հետ: Զինադադարը կնքուելէ ետք ոչ մէկ տեղեկութիւն առի իր մասին:

Միրիճան Գիրիշեան անուն անձ մըն ալ օր մը Հալէպ ասոր նման պատմութիւն մը բրաւ, աւելցնելով որ Պապ վերարկուն ծախողը Զօհրապն էր: Բայց Զօհրապ մինակ չէր, մինչեւ սպանութեան վայրը անբաժան մնաց Վարդգէսէն: Եւ յետոյ, անոնք Հալէպէն երկաթուղիով ուղղակի Թէյ-Ապրի-թի կայարանը տարուեցան և անկէ կառքով մտան Ուրֆա: Տակաւին ընդհանուր տեղահանութիւնը չէր սկսած: Միակ կալանաւորը որ այդ օրերուն կրնար անցած ըլլալ Պապէն՝ Բարսեղ Շահապան էր:

Ուրիշ հանգրուան մը այդ տաժանքի ճամբուն վրայ՝ Այնթապը պիտի ըլլար: Շահապազ 1913 Յունիս 28-ին կը տարուի հոն և կ'առաջնորդուի շիտակ բանտ: Այնթապի մէջ՝ Հայութիւնը վրդովման պատճառ մը չունէր այդ օրերուն: Տէօթ-Եօլ և Զէյթուն մասամբ տեղահան եղեր էին, բայց տակաւին ոչինչ ցոյց կուտար թէ վտանգը կը սպառնայ ընդհանուր ժողովուրդին: Լուր չունէին:

Քաղքին Տէմիրճեան դեղարանին մէջ աշխատող

բնիկ Ա.յնթապցի երիտասարդ մը՝ Գէորգ Չէքիճեան՝ այդ Յունիս 23-ի օրը, բանտարկեալներու դեղ տանելու համար բանտ գացած ըլլալով, Շահպաղը կը տեսնէ խուցի մը մէջ միս մինակ, ձեռքը «Ֆիւզանդիոն»ի թիւ մը գոր կը կարդար ուշադրութեամբ: Հասկնալով որ Հայ է, կը մօտենայ անոր և կը հարցնէ թէ ո՞վ է: Երբ անունը կ'իմանայ, կը զարմանայ, կը հետաքրքրուի թէ ինչ գործ ունի այդտեղ: Հետուէն հետու՝ Ա.յնթապի մէջ ալ հատուկտոր բաներ մը իմացուած էին Պօլսէն Ապրիլ 12-ի զիշերը աքսորուած խումբին վրայ, բայց ոչ ոք որոշ տեղեկութիւն ունէր տակաւին: Չէքիճեան՝ Շահպաղէն կ'իմանայ բոլոր մանրամասնութիւնները և բոլոր անունները:

Կը հարցնէ թէ ո՞ւր կը տանին զինքը:

— Թուղթս Խարբերդի համար է, կը պատասխանէ Շահպաղ, և ուղղակի ներքին գործոց նախարարութենէն:

— Բայց ի՞նչ գործ ունիք Խարբերդի հետ:

Շահպաղ կը բացատրէ թէ 1909-ին այնտեղ գտնուած էր իբր 'Իաշնակցութեան բրօքսկանտիսթ և թէ այդ առթիւ տեղական պաշտօնեաներէն շատերը իրեն թշնամի դարձած ըլլալով, ապահովաբար զինքը հոն կը տանին պատերազմական ատեանին առջեւ դատելու: Ձի ծածկեր թէ լաւ նախազգացումներ չունի դատին ելքին նկատմամբ:

— Քանի որ զիս մինչեւ Խարբերդ կը քաշքշեն,

անպատճառ պիտի կախեն, կը յարէ, բայց անոնց արտակարգ մտահոգութեան:

Չէքիճեան, ստիպուած ըլլալով մեկնիլ, կը բաժնուի: Բայց շուտով կը դառնայ նորէն, կը հարցնէ թէ բան մը կ'ուզէ՞:

— Հանդարտութենէ զատ ուրիշ բանի պէտք չունիմ, կը պատասխանէ Շահպազ:

Յաջորդ օրը՝ Չէքիճեան նորէն բանտ կ'երթայ, և իմանալով որ Շահպազ «տիզանթէրի» է բռնուելով հիւանդ պառկած է, իսկոյն կը փութայ քաղաք և իրենց դեղարանը գտնուող բժիշկէ մը, Տօքթ. Թաթարեանէն կը խնդրէ որ երթայ բանտ և զայն դարմանէ: Թաթարեան կը վախնայ ու կը մերժէ: Ի զուր Չէքիճեան կը պնդէ, առարկելով որ բանտապահներն ու ժանտարմաները շատ համակիր վերաբերում մը ունին Շահպազի մասին և թէ բնաւ չպիտի ուզեն զինքը արգիլել: Տօքթորը կը յամառի ու չերթար:

Բարեբախտաբար հիւանդութիւնը թեթեւ կ'անցնի, և երկու օր վերջ՝ Շահպազ բոլորովին կը գտնէ ինքզինքը: Աղէկնալուն՝ կնոջը կը հեռագրէ, և ուրիշ խնդրագիր-հեռագիր մըն ալ կը ղրկէ ներքին գործոց նախարարութեան: Չէքիճեան, բանտապահներու թոյլտուութենէն օգտուելով, միշտ պատրուակ մը կը հնարէ անոր մօտ մնալու համար: Շահպազ մինակ չէր արդէն: Իրեն ընկեր տուեր էին երկու Ա. յնթապցի բանտարկեալներ, Աւետիս Խանդատեան որ քիչ ետքը պիտի մեռնէր բանտին մէջ, և Խորէն

վարժապետեան որ վերջէն արձակուելով տարագրուած էր և յաջողեր էր Համա անցնիլ:

Չէքիճեան իր միւս այցելութեանց միջոցին կը խնդրէ որ բանտապահներու թոյլտուութենէն օգտուելով, մինչեւ Ա.յնթապ գլխէն անցածները գրելով իրեն յանձնէ, բայց Շահապազ կը մերժէ, առարկելով որ հետաքրքրութեան արժանի բան մը չունի գրելիք: Միայն՝ բացատրելով թէ ճամբան իրեն ընկերացող ժանտարմաներուն հետ լաւ ապրելու համար անպատճառ լեցուն քսակ մը ունենալու է, զբրամ կը խնդրէ: Քաղքին մէջ գտնուող Դաշնակցական տղաք իսկոյն ընկերային հանգանակութեան մը կը ձեռնարկեն, և առաջին արդիւնքը, չորս ոսկի, Չէքիճեան հազիւ թէ ժամանակ կը գտնէ իրեն բերելու, որովհետեւ արդէն իսկ պատրաստութիւն կը տեսնուէր զինքը ճամբայ հանելու:

Յուլիս 12-ին՝ Չէքիճեան վերջին անգամ մըն ալ կը տեսնէ Շահապազը բանտին մէջ, ուր իրեն կը յանձնէ թուղթ մը՝ զոր կը պահէ տակաւին, և որուն մէկ քանի տողերը նոյնութեամբ կ'արտագրեմ այստեղ.

«ԱՅՆԹԱՊ, 12 Յուլիս 915.—Մտածումներս այն-
«քա՞ն խառն են անստուգութեան հանդէպ որ հնա-
«բաւորութիւն չունիմ դասաւորելու: Մէկ բան միայն
«պայծառ է մտքիս հորիզոնին դէմ. այսքան համայ-
«նական տառապանք և սուգ անպտուղ չի կրնար
«մնալ: Երանի՛ անոնց որ հունձքը պիտի քաղեն:—
«ԲԱՐՍԵՂ, ՇԱՀՊԱԶ»

Այս տողերէն յայտնի կ'ըլլայ որ Շահապազ Ա. յնթապի մէջ անցուցած տասնըչորս օրերու ընթացքին շատ բան իմացած էր այն զարհուրանքին նկատմամբ որ արդէն իջած էր արեւելեան նահանգներու մէկ մասին վրայ, ու կը տարածուէր միւս նահանգներուն ալ մէջ: Եւ դարձեալ այդ տողերը հարազատ պատկերացումն են այն յոռետեսութեան որով տոգորուած էր իր սեփական ճակատագրին նկատմամբ:

Այդ Յուլիս 12-ի օրը՝ իրիկուան դէմ, ձիով ճամբայ կը հանեն զինքը դէպի Ուրֆա, ընկերակցութեամբ հեծեալ ժանտարմաներու: Քանի մը օր ետք լուր կը տարածուի թէ Ուրֆա չհասած՝ սպաննուած է ճամբուն վրայ:

Բայց Շահապազ չէր սպաննուած: Թարսուս գտնուած ատեննիս իմացած էինք թէ զինքը տեսած են Ուրֆայի բանտին մէջ, շատ տխուր դրութեան մը մատնուած: Հայ բանտարկեալներ՝ բանտին մէջ կը ջանան սիրտ տալու իրեն, բայց չեն յաջողիր:

— Ի՞նչ օգուտ մաքառելէն, կ'ըսէ շարունակ, այլ եւս անհնար կ'երևայ փրկութիւնը, յոյս չունիմ . . .

Եւ աւելի յաճախ՝ մենախօսութիւն մը ընելու պէս, կը կրկնէ.

— Թերևս լաւագոյնը՝ այն շուններուն ձեռքով չմեռնիրն է . . .

Այդպէս ընկճուած կը մեկնի Ուրֆայէն, բեռնակառքով մը, չորս ժանտարմաներու ընկերակցու-

Թեամբ: Նորէն իր մեկնումէն քանի մը օր ետքը, լուր կ'ելլէ թէ սպաննուած է Գարաքէօփրիւի ճամբուն վրայ, որ Տիարպէքիր տարուած կալանաւորներու սովորական սպանդի վայրն էր: Այնտեղ սպաննուած էր Գարմէն, այնտեղ պիտի սպաննուէին նաև Զօհրապ ու Վարդգէս:

Բայց լուրը դարձեալ ճիշտ չէր: Քիչ ետքը, Շահապազ տեսնուած է նաև Տիարպէքիրի բանտին մէջ, այս անգամ բոլորովին ընկճուած, միշտ այն սև խորհուրդներուն անձնատուր: Առանց ներքին Գործոց Նախարարութեան այն թուղթին որ իր խարբերդի Պատերամական Ատեանին կողմէ պահանջուած ըլլալը կը յայտնէր, տարակոյս չկայ որ երբեք չէր կրնար ողջ հասնիլ Տիարպէքիր: Որովհետեւ՝ ճամբաներուն վրայ, մարդասպանները կը վխտային այդ միջոցին: Եւ արդէն ամէն թուրք մարդասպան պիտի ըլլար այլեւս:

Այն միջոցին ուր Շահապազ Տիարպէքիր կը հասնէր, Վալի Տքթ. Բէշիտ Պէլ մեծ մասամբ իրականացուցած էր նահանգին Հայոց ջարդը: Բոլոր ականաւոր մարդիկը, բոլոր կուսակցականներն ու մտաւորականները սպաննուած էին արդէն: Ժողովուրդէն մաս մը միայն կը մնար տակաւին, և անոնք ալ խումբ խումբ հանուելով կը մորթուէին շրջակաները: Եւ Տիարպէքիրի մէջ՝ ջարդը իսկապէս արմատական բան մըն էր, կ'աշխատուէր չխնայել ո'չ միայն կիներուն, այլ նաև մանուկներուն:

Բանտին մէջ՝ հազիւ քանի մը Հայեր և Ասո-

ըրևներ, որոնցմէ մէկը միայն պիտի ազատէր՝ ինք-
զինքը Քիւրտ ձեւացնելով, և պիտի յաջողէր անց-
նիլ Հալէպ, ուր մնաց մինչեւ զինադադարը: Իրմէ
քաղեցինք քանի մը հատուկտոր տեղեկութիւններ
Շահպազի մասին, զոր իրիկուն մը բերեր նետէր
էին իրենց մէջ, և որ ամբողջ երկու օր չէր ուզեր
խօսիլ, չէր պատասխանած այն անհամար հար-
ցումներուն զորս կ'ընէին իրեն իր բանտակիցները:
Հազիւ թէ, երրորդ օրը, կարելի եղեր էր քանի մը
բառ կորզել իրմէ, և հասկցեր էին ո՞վ ըլլալը: Բայց
երբեք հաւատք չէին ունեցած թէ կրնայ ողջ հաս-
նիլ Խարբերդ: Որովհետեւ ընդհանուր տեղահանու-
թիւնն ու ջարդերը իրենց սաստկագոյն շրջանին
հասած էին այդ օրերուն:

— Հայ այր մը, կ'ըսէր մարդը, պէտք էր բոլոր
սատանաները իրեն հետ ունենար որպէսզի կարենար
առանց մորթուելու անցնիլ այդ ճամբաներէն որոնց-
մէ արիւնը գետի պէս կը հոսէր:

Եւ սակայն՝ Շահպազ պիտի հասնէր մինչեւ
Խարբերդ:

..

Ճամբուն վրայ, զինքը վերջին անգամ տեսնող-
ներ եղեր էին Սամուսաթի մօտերը: Սերաստիոյ կա-
րաւաններէն մէկուն պատկանող խումբ մը Սամու-
սաթի մէջ կը սպասէր ուրիշ յետամնաց կարա-
ւաններու, դէպի Սևերէկ իջնելու համար: Այդ խում-

բէն վերապրողներ կը յիշէին հանդիպած ըլլալ ակնոցաւոր գիրուկ երիտասարդի մը, որ երկու ժանտարմաներու հետ գիշեր մը անցուցեր էր Սամուսաթ, և յաջորդ օրն իսկ ճամբայ հանուեր էր դէպի Խարբերդ, ինչպէս հասկցեր էին ժանտարմաներու խօսակցութենէն: Երիտասարդը որ անշուշտ Շահպազն էր, հեծած էր կազ իշու մը վրայ, և անխօսուկ անցեր էր իր տարագիր ազգակիցներուն առջեւէն՝ երկա՛ր, երկա՛ր նայուածք մը ձգելով անոնց վրայ:

Կ'ենթադրեմ որ ճամբան՝ Տիարպէքիրէն մինչև Խարբերդ, շատ տաժանելի եղած ըլլայ իրեն համար: Վերջէն՝ Խարբերդի բանտին մէջ, Շահպազ յայտներ էր թէ երկու ամիս տեւեց ճամբորդութիւնը Տիարպէքիրէն Խարբերդ: Եւ պէտք է երեւակայել այդ երկու ամիսներուն բովանդակ տաժանքը այն արիւնոտ ճամբաներուն վրայ՝ որոնց երկայնքը դէզ դէզ անծածկ կը մնային խմբովին ջարդուած բիւրաւորներու դիակները, և որոնցմէ քաշքշուխով կը յառաջանային տարագիր կլիներու և մանուկներու ցաւահար կարաւանները:

Երեւակայել պէտք է մանաւանդ տառապանքը իր ըմբոստ հոգիին, այդ այլևս անու՛ն չունեցող բարբարոսութեանց հանդէպ, և վրէժի այն անգուսպ տենչանքը որ իբր հրարուխ կը վառէր անշուշտ իր սրտին մէջ, ինչպէս կը վառի մեր սրտին մէջ, ինչպէս վառեցաւ ամէն անոնց սրտին մէջ որոնք այդ սուկումներէն անցան:

Խարբերդ՝ գրեթէ մարդ չէր մնացեր երբ Շահ-պաղ Մէզրէ տարուելով բանտարկուեցաւ: Բարբա-րոսութեան կրակը վառեր էր այդ ծաղկեալ ու զար-գացած կեդրոնը որ գաւառի Հայոց պարծանքն էր իրօք: Աղուոր ու խոստմնալից սերունդ մը որ վաղ-ուան Հայութեան սիւներէն մէկը պիտի դառնար, զարնուեր ինկեր էր վաղուց, մաս մը բանակներուն մէջ, ուրիշ մաս մը ճամբաներուն վրայ մորթուելով: Ինչ որ ողջ կը մնար այդ երիտասարդներէն, օր մը բերեր թխմբէին Մէզրէի Գըզըլ Խօնախը, և երկու օր վերջ՝ զոյգ զոյգ իրարու կապելով, նոյնիսկ անոնց ծնողքին ու պարագաներուն աչքին տակ քաղաքէն դուրս հաներ էին սուինաւոր ժանտարմաներու հըս-կողութեան տակ ու քանի մը ժամ անդին խողխո-ղեր էին բոլորն ալ: Աւելի տաժանելի մահ մը ունե-ցեր էին այդ սերունդին մտաւոր առաջնորդները, բրօֆէսէօրներ, ուսուցիչներ, գրագէտներ, որոնք բանտերու խորը անասելի չարչարանքներու ենթար-կուելէ ետք բզիկ բզիկ յօշոտուեր էին Մալաթիոյ մօտերը:

Բանտին մէջ՝ տակաւին մաս մը կը մնային Շահ-պաղի հասած ատենը, — Տօքթ. Նշան Նահիկեան, Հաճի Յակոբ Ֆէրմանեան, գրավաճառ Տէմիրճեան (ընկեր կարօ), Շիրվան (Մ. Ժան), դեղագործ Էդ-ուարդ Թաշճեան, Տիգրան Աստիկեան, և Արամ

Սրապեան որ պատմութեան ուսուցիչ էր կեղրոնական վարժարանին մէջ: Բոլորն ալ Դաշնակցականներ էին: Զանոնք չէին սպաններ տակաւին, սպասելով որ Խարբերդ հասնինաև անոնց հերուան գործակիցը, Շահպազը, որուն ճամբայ հանուած ըլլալը հեռագրով իմաց տրուած էր վալի Սապիթ պէյի:

Ի՞նչ կ'ուզէին քաղել տակաւին այդ տոցոմէն, երբ ամբողջազգը մահուան դատապարտեր ու սպաններ ալ էին: Եւ սակայն՝ փաստ պէտք էր իրենց՝ այդ անլուր, անօրինակ բարբարոսութիւնը արդարացնելու համար: Եւ ամէն տեղ՝ Պոլիս ինչպէս գաւառները՝ նոյնն էր իրենց մտահոգութիւնը: Տանջանքի և ծեծի տակ խոստովանութիւններ ձեռք բերել թէ Դաշնակցութիւնը մտադիր էր ընդհանուր ապստամբութիւն մը յարուցանելու բովանդակ Անատոլուի մէջ, և թէ թուրք կառավարութիւնը լոկ ինքնապաշտպանութեան արդար տեսակէտով մը ստիպուեցաւ պատժել ազգ մը որ իր գոյութեան կը սպառնար անանկ ատեն մը ուր ինք կեանքի ու մահուան պայքար մը կը մղէր:

Ուրիշ տեղեր՝ տկարացողներ եղան: Բայց Խարբերդ՝ այդ բոլոր տղաքը, որոնց միացեր էր նաև Շահպազ, չուզեցին սուտ վկայութեան մը զնով մեղմել այն զարհուրելի տանջանքները որոնցմով ամէն օր կը չարչարէին զիրենք: Անոնց հետ կը զտնուէր նաև Բինկեանցի Տ. վարդան քահանայ Ասլանեանը, այն որ միջոց մը Պոլսոյ մամուլը իր-

մով զբաղեցուց՝ Գալուստ կոստանդեանի և անոր «Մեթոտի վրայ» անուն գրքոյկին դէմ մղած բուն պայքարով: Ինչպէ՞ս իր բախտը կապուեր էր այդ խումբին՝ որոնցմէ այնքան հեռու էր իր համոզումներով, թէեւ ասիկա պատճառ մը չէր որ պատուական Հայ մը չըլլար: Եւ ինք ալ անոնցմէ նուազ չչարչարուեցաւ, ընդհակառակը: Օրը երկու անգամ զանոնք կը տանէին մասնաւոր խուց մը, շատ անգամ շալակով, որովհետեւ տանջուելէն տանջուելէն այլեւս նոյն իսկ քալելու կարողութիւն չէր մնացեր շատերուն վրայ, եւ կը չարչարէին, կը ծեծէին, եղունգնին կը քաշէին, աչքերնին կը փորէին, անոնց մազերն ու մօրուքը թել թել կը փետտէին: Մէկ քանին՝ պայտեցին ալ, իշու կարմրած պայտեր գամելով ոտքերնուն եւ ստիպելով որ քալեն: Այսպէս չարչարած էին նաեւ անոնցմէ առաջ բանտարկուած բոլոր մտաւորականները, մասնաւորաբար տարաբախտ Բրօֆ. Թէնէքէճեանը, որ տանջանքին զահանդանքին տակ այլեւս խելակորոյս, իր դահիճներուն հրաւէրին վրայ, երկար ժամեր կը պարէր բանտին մէջ:

Հակառակ այդ չարչարանքներուն՝ բոլորն ալ անյողզող ու բարձրագլուխ մնացին, անանկ որ վերջ ի վերջոյ չարչարողները յոգնեցան, եւ գիշեր մը՝ բանտին կողմնակի մէկ մասին մէջ մասնաւոր խուց մը լեցնելով վառեցին զանոնք:

Մէզրէի ոստիկանութեան տնօրէնը՝ Քէսրէկցի Բաշիտ պէ, որ անձամբ կը սահմանէր ու գործադրէր

կուտար այդ չարչարանքները, եւ որուն հրամանին վրայ վառեր էին զանոնք, յաջորդ օրն իսկ լուր հանեց թէ խարոյկին զոհուողները իրենք իրենց ձեռքով կրակ տուած էին այդ խուցին, յուսալով որ կրակը կը տարածուի բովանդակ բանտին մէջ եւ տիրող շփոթութենէն օգտուելով կը յաջողին փախչիլ^(*): Բայց դժբախտ նահատակները չէին կրնար ասանկ մտադրութիւն մը ունենալ, որովհետեւ անընդհատաբար շարունակուող այն տանջանքներէն ետք՝ ոչ մէկուն քով նոյն իսկ ոտքի վրայ կենալու կարողութիւն մնացած էր, ո՛ւր մնաց փախչելու: Եւ արդէն ո՛ւր պիտի փախչէին: Ոճիրը՝ այդ միջոցին ամէն տեղ էր, եւ ամէն մարդ ոճրագործ էր:

Առաջին օրէն իսկ մեկուսացուած ըլլալով բանտին մէջ, Շահպազ ազատեր էր այդ խարոյկէն: Կարելի չէ որոշապէս ըսել թէ ի՞նչ եղաւ իր բաժինը այն տանջանքներուն մէջ որուն ենթարկուեցան միւս տղաքը եւ Տ. Վարդան քահանայ՝ փառուելէ առաջ: Լաւագոյն տեղեկութիւնները այս մասին օր

(*) Բաշխա Պէյ եղբայրն էր շալէպի եւ վերջէն՝ Պրուսայի ոստիկանութեան Տնօրէն ֆիքրի Պէյի՝ որ այնքան լաւ անուն մը թողուց շալէպի մէջ՝ յայտնաբար պաշտպանելով Շայերը: Բաշխա Պէյ վերջէն Տիարպէթիի դատական քննիչ անուամուեցաւ: Օր մը շալէպի մէջ ինգնտութեամբ կ'ըսէր Պ. Օմնիկ Մազլումեանի. — «Ի՞նչ կը գանգատիս թէ Շայերը քնաջինջ եղան. բան մըն ալ չէ սրկած, որովհետեւ ուր որ երթամ միշտ շայ կը տեսնեմ:»

մը թերեւս կարելի պիտի ըլլայ քաղել իրեն հետ մեկուսացուած ուրիշ հայ բանտարկեալէ մը՝ Խարբերդցի լուսանկարիչ եւ առողջապահական պաշտօնեայ Պաղտասար Թաշճեանէ որ անշուշտ կ'ապրի տակաւին (Թրքացած էր Նէճաթի անունով) եւ որուն հետ յարաբերութեան մտնելու միջոց մը չկրցայ գտնել:

Սա միայն գիտեմ՝ որ Շահպազ՝ այդ նախնական հարցաքննութեանց ընթացքին՝ շատ համարձակ պատասխաններ տուած էր եւ ինք ալ ամէնէն աւելի չարչարուողներէն մէկը եղաւ:

Եւ սակայն Նիկոմիդիացի հայ բժշկ մը, Տոքթ. Գրիգոր Տէյրիմէնճեան որ մինչեւ զինադադարը Խարբերդ մնացած էր և վերջէն իջաւ Հալէպ պատմեց թէ միակը ըլլալով իր սեւ բախտի ընկերներուն մէջ Շահպազ յոյսի քանի մը օրեր ունեցաւ այդ զարհուրանքին ընթացքին: Մէզրէի բանտին տնօրէնը, Հասան էֆէնտի, ֆրան-մասօն էր ինչպէս էր Շահպազ: Այն օրը ուր իրար կը հասկնան, Հասան էֆէնտի կը սկսի մտերմութեամբ ու փափկութեամբ վարուիլ Շահպազի հետ, եւ կը խոստանայ իր բովանդակ ազդեցութիւնը կիրարկելով աշխատիլ զինքը արձակել տալու: Օրեր կ'անցնին՝ բայց այս խոստումը չիրականանար: Վերջապէս՝ օր մը Հասան էֆէնտի կուգայ Շահպազի կ'ըսէ թէ գրեթէ բոլոր դժուարութիւնները հարթուած են եւ պիտի յաջողի ազատման հրամանը ստանալ, եթէ կարելի ըլլայ կաշառքի համար քիչ մը դրամ հայթայթել: Վրս-

տահելով անոր խօսքին, Շահապզ կը հանէ կուտայ երեք ոսկի, ամբողջ դրամը որ կը մնար իր մօտ, ինչպէս նաեւ ժամացոյցն ու «ալիանս»ը:

Այդ միջոցին ոստիկանութեան տնօրէն Րաշիտ պէյ Մալաթիա գացած էր, ուր կոտորել պիտի տար քաղաքը մնացած Հայերու վերջին բեկորները: Ասոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Հիւսէյինկցի երկու բժիշկներ, Տօքթ. Յարութիւն Վէզնէեան և Տօքթ. Մանուէլեան, որոնք ընդհանուր ձերբակալութեանց միջոցին յաջողած էին փախչիլ Խարբերդէն բայց Մալաթիոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուած էին ու բանտարկուած կը մնային: Րաշիտ պէյ երկուքն ալ իր ձեռքերով պիտի խեղդէր բանտին մէջ:

Խարբերդէն մեկնելէն ետք՝ տանջանքները դադրած ըլլալով, Շահապզ պահ մը բոլորովին յուսադրուեր էր թէ Հասան էֆէնտի իրապէս կ'աշխատի իր ազատման համար: Ոստիկանութեան Տնօրէնին մեկնումէն լուր չ'ո՛նէր, և տանջանքներուն դադարումը Հասան էֆ. լ. միջամտութեան կը վերագրէր:

Իրիկուն մը, թրքական ժամը մէկին, խումբ մը ոստիկաններ կը մտնեն իր խուցը և կը հրամայեն որ անմիջապէս պատրաստուի ճամբայ ելլելու: Հասան էֆէնտի որ ոստիկաններուն հետ կը գտնուէր, կը շարունակէ խաբել զայն, ըսելով.

— Հոգ մի՛ ըներ, քեզ պատերազմական ատեան կը տանին դատելու համար, թուղթերդ զրկուած են արդէն, բայց դատը շահուած է, ազատ պիտի արձակուիս:

Նոյն իրիկունը, քաղքէն կէս ժամ անդին՝ իրեն
ընկերացող զինուորներու խումբի մը կողմէ սուր-
նահար սպաննուեցաւ:

Մարմինը՝ ոտքէն քաշքշելով բերեր նետեր էին
Աթքինսըն հիւանդանոցին մօտերը գտնուող փոսի
մը մէջ, ուր ժամանակ մը մնաց անծածկ: Վերջէն՝
հիւանդանոցին մէջ պատասպարուած հայ կիներ,
գիշերանց հողով ծածկեցին զայն, մեծ դժուարու-
թեամբ հեռացնելով շուներու փոհմակ մը որ ամբողջ
օրեր խնջոյքի մէջ մնացեր էր այդ փոսին շուրջը:

Հալէպ, ֆետրուար 919

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՒԵԱՆ

ԱՐՄԵՆ ԶԱՅՄԱԶ

ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՍ ԱՌԱԻՑԸ

2. 2. Ին

Կը յիշե՞ս դուն, սիրականս, ձայնը անոր որ քեզ
կանչեց...

Կը յիշե՞ս դուն, սիրականս, ձայնը անոր որ քեզ յուզեց...

Կը յիշե՞ս դուն սիրականս ուխտը՝ անոր որ դուն տուիր...

Կը յիշես չէ՞, և սիրաբը՝... անոր որ դուն առիր...

...

Տարեդարձիս առաւօտուն... Սև առաւօտ մը արևմազին
Բաժանումի բուպէին կը յիշե՞ս՝ դուժկան ազոռաբ կրկոաց
Մեր կաղնիին ճիւղին թառած...

...

Կը յիշե՞ս թէ որքան ախուր անողոք դաւաճանին
ճիրանին տակ

Դուն հեռացար դողդղալով և շփոթած քայլերով...

Կը յիշես դուն չէ՞... Տարեդարձիս առաւօտը...

...

Միժագնեցաւ հորիզոնս, սև սև ամպեր իջան պատել...
Յոյսերուս, սիրոյս և երազներուս փլուզումի օրը եղաւ...
Անմխիթ արև և անպաշտպան ես՝ անորոշ քայլերով
Թափառեցայ լոյսէ ի լոյս իմ կորուստս որոնելու...
Ես՝ անմեկնելի թախիժներով ունայնօրէն վերադարձայ
Տրնակիս դուռը կրկին բաղխելու...
Ոչ մէկ լուր... և ոչ մէկ յոյս քու հետքերդ փընտոնելու...

Ու անկէ վերջ ամէն առաւօտ արեւազին՝
Գուժկան ազոաւը ծառին թառած
Հեզնանքներով կը կրկնայ, և կը ծաղրէ իմ առանձ-
նութիւնս ողբալիր...
Ես արցունքներովս յորդառատ և ակնարկներովս
կարկառուն
Գութ կը հայցեմ...
Եւ կը խնդգեմ սև ազոաւէն
Որ այլև՝ ս չը կրկնայ արեւազին՝
Սև գութկանի տխուր երգը...

Զ. ԱՆՏՈՒՆԻ

Որբերը հաշի ժամանակ Երևանում

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՂԶԻԿԸ

Ան մեզի նայեցաւ և մենք ճամբայ տուինք
որ անցնի:

... դրան առջեւ էինք, ուր կոփերու բառաչին շարքե-
րը կը ֆակուէին և ուր սարերու ազատութիւնը կուզար
պտըտկիլ մեր սեւերուն առջև -

Հոն տեսանք զինքը, ձեռքը սափորով մը: Մեր
ազրիւրէն ջուր պիտի աւնէր:

Ահա խունկը ժամուորներուն, որոնք հաւատքը
կը բերեն իրենց թևերուն վրայ -

Հոն տեսանք զինքը, սարերու հովին ալիքուորումը
իր մազերուն մէջ:

Ահա հազը ձերուկին, որ տարիներու դանդաղու-
թիւնը կը բերէ իր յոգնած քամակին վրայ -

Հոն տեսանք զինքը, սարերու նազանքը իր
հասակին մէջ:

Ահա խումբը մշակներուն, որոնք դաշտերու կա-
նանջը կը բերեն իրենց տրեխներուն հետ -

Հոն տեսանք զինքը, սարերու փափկութիւնը
իր կողերուն մէջ:

Ահա յոգնութիւնը բանուորներուն, որոնք արեւին
խանձը կը բերեն իրենց գէմքերուն վրայ -

Հոն տեսանք զինքը, սարերու կլորութիւնը
իր կուրծքերուն մէջ:

Ահա կոխնչը սայլերուն, որոնք հողին ծանրութիւնը կը բերեն իրենց անիւներուն հետ-

Հոն տեսանք զինքը, սարերու ճերմակը իր ճակտին վրայ:

Ահա սրինգը հօտաղին, որ անմեղութիւնը կը բերէ իր սիրուն ուլերուն-

Հոն տեսանք զինքը, սարերու կապոյտին հատնումը իր աչքերուն մէջ:

Ահա խնդուքը հասկաքաղներուն, որոնք յոյսը կը բերեն իրենց փոքրիկներուն-

Հոն տեսանց զինքը, սարերու երազը իր ակնարկներուն մէջ...

Եւ հոն, ուր կոզերու բառաջին շարքերը կը քակուին և ուր սարերու ազատութիւնը կուգայ պտըտկիլ մեր սերուն ձողև, մեզի նայեցաւ սարերու աղջիկը և մենք ճամբայ տուինք որ անցնի...

ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Հիանդանոց որբերի համար Երևանում

ՄՏԵՐՄԻԿ ԵՐԱԶՍ

(MON REVE FAMILIER)

Paul Verlaine

Ես շատ անգամ կը հիւսեմ տարօրինակ, թափանցուն
Երագն այս՝ կնոջ ս'անձանօթ զոր կը սիրեմ ու սիրուած՝
Բոլորովին նոյնը չէ իւրաքանչիւր անգամուն.
Ոչ ալ ուրիշ մը համակ, կը սիրէ զիս հասկըցած:

Որովհետեւ ան ինձի կը հասկընայ, լուսաթով
Սիրաբըս իրե՛ն համար լոկ, աւա՛ղ, այլևս առեղծուած
Մ'ըլլալէ միշտ կը դադրի, ա'ն գիտէ սոսկ՝ իր լացով
Ձովացընել տամկութիւնն իմ ճակատիս դալկացած:

Թու՞ իս է, խարտեա՞շ, շիկահե՞ր, կ'անգիտանամ- Իր
անո՞ւնն,

Ես կը յիշեմ որ քաղցր է, հնչաղաշնակ և հանգոյն
Սիրուածներու անունին՝ զորս տարաւ Մահը աքսոր:

Անոր ակնարկն է նըման արձաններու հայեացքին,
Իր ձայնն ունի՝ ձանրալուր, և հեռանոյշ քաղցրածոր՝
Դիւրակշռոյթը տարփոտ ձայներուն, որ լոկցին . . .

Թարգմ. ԾԱՂԻԿ Ա. ԵՐԿԱԹ.

Հաց ստանալու հերթ՝ ինճամատարու.Քեան նախարարու.Քեան պաշտօնատան շուրջը

ՀԱՅՐԵՆԻ ԿԱՐՕՏ

Պանդուխտ ապրած օրերուս երկինքը կրկին կապոյտ հազաւ, հեռու տեղերէ տարագիր թռչուններ ուրախութեամբ վերադարձան, բլուրներու վրայ, դաշտերու մէջ, գետակներու բոլորտիքը ծաղիկներ բացուեցան և սիրտս ձմեռ է, հոգիս տխուր ու երազներս լալկան...

Այս առաւօտ արեւը կրկին անգամ անուշակ գլուխը վարդ հորիզոնէն վեր հանեց զաղտագողի, այս առաւօտ խնձորենիին ու կեռասենիին նորաբաց ու կաթնորակ թերթիկները համբոյրներ առին զովիկ սիւքէն, այս առաւօտ թիթեռնիկներ ու մեղուններ պարտեցին մէջ եկան թովալու և այս առաւօտ բնութիւնը ոսկի հազած, գուարթ ուխտաւորի մը պէս կը ծիծաղի և սակայն այս առաւօտ... կուրծքիս տակ կարմիր արիւնս իր պարման գնացքն է կորանցուցեր, անուրջներս սովալուկ գայլի մը պէս գետին են փռուած և ամբողջ էութիւնս երկունքի մը ցաւէն է բռնուեր...

Իմ ապրած այս վայրերէն հեռու, շա՛տ հեռու, ծովերէ ու լեռներէ անդին, ես ուրիշ արեւ մը, ուրիշ գարուն մը և ուրիշ ծաղիկներ ու կեանքի քաղցրութիւններ կը ճանչնամ ու կը սիրեմ: Հոն է որ երազ-

ներս իտէալիս հետ ծիլեր արձակեցին, հոն է որ աչուլներս աստղերէն գոհար լոյսեր առին, հոն է որ կուրծքս ապառաժի մը պէս կարծրացաւ և հոն է որ արիւնս կարմրտըկեցաւ իմիններուս անմեղօրէն... արիւնէն:

Գարունը ծաղկեր է այսօր շուրջս. մինչ ես կը կը փախչիմ այս օտար երկինքէն. սիրտս սելամաղձոտ է և հոգիս կուլայ, միշտ կուլայ...

Գարո՛ւն, իմ հայրենի գիւղակիս անուշակ գարուն, քեզ չեմ մոռցած, քեզմով է որ հոգեվարք երագներս միշտ նոր բողբոջներ կ'արձակեն, քեզմով է որ օրերուս տարիները թեթեւ կը զգամ:

Պիտի անցնին այս արցունքոտ տարիներս և ես տակաւ պիտի ապրիմ ու տեսնեմ օտարութեան աստղերու պլպլումը, սակայն յոյսի վառարանը մէջքս երբեք չպիտի մարի և գուցէ, ով գիտէ, պիտի տեսնեմ ուշ կամ կանուխ, ծննդեանս քաղցրիկ գիւղակը, հոգ չէ թէ հինցած ըլլայ, ես անոր աւերակներն ու ցամքած գետակին Գորտան ֆուրդով ներկուած քարերը բաւ է որ կրկին տեսնեմ...

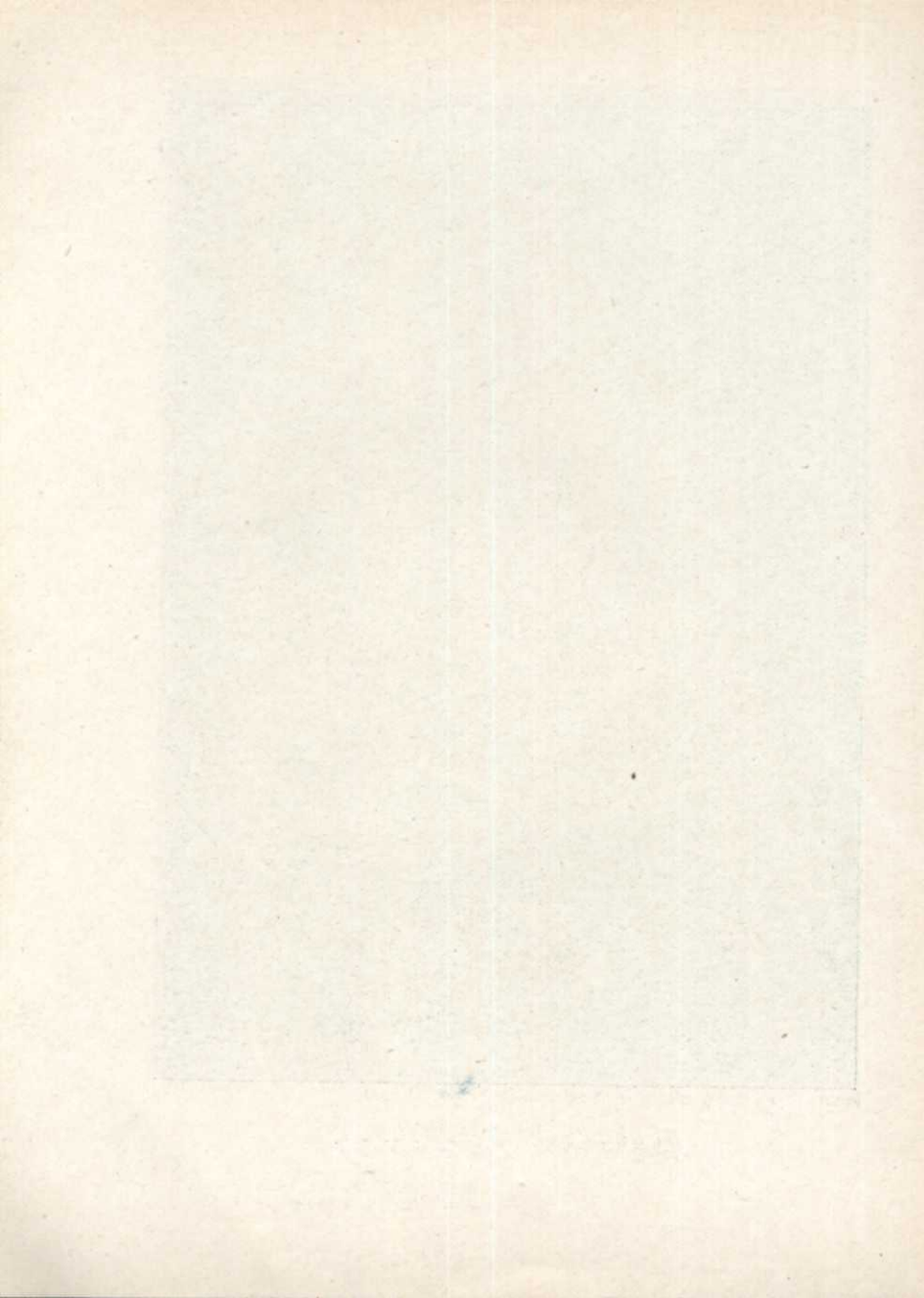
Արժաթ արտօսըներս քեզի՛ համար եմ պահեր, հայրենի գիւղակ, ո՛վ կարօտներուս սրբագոյնը, սպասէ...

ԱՐԱԷՆ ԱՅԵՄԵԱՆ

ՄԻԵՏԱՐԱՆԻ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄԸ

Նկար՝ ԱՐՇԱԿ ՖԵՓԿԱՑԵԱՆԻ

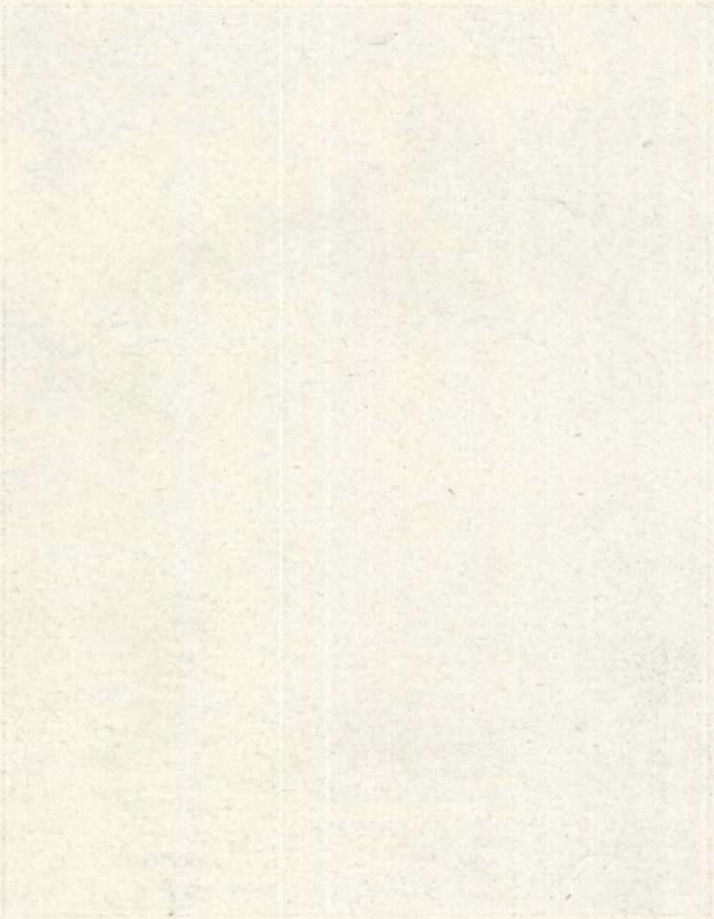

ԵՐԵԿՈՆ ԼՃԻՆՆ ԳՐԱՅ

(Պուա սըր Պուլոննը)

Նկար՝ ՅՐ. ԱԼԵԱՆԱՔԻ

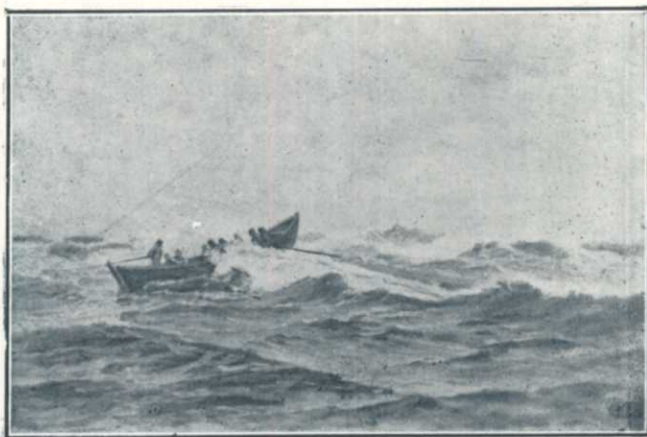
Copyright © 1998

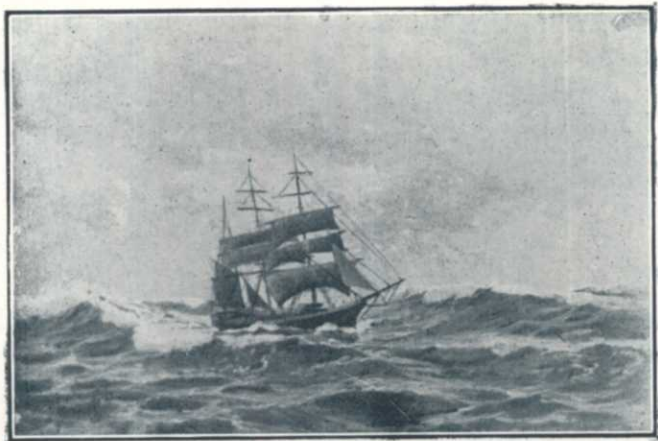
by the author

and publisher

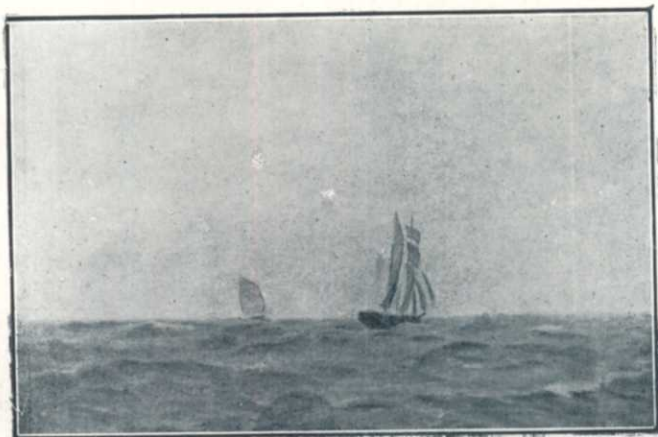

Ծովանկարներ Վ. Մախոխեանի

Ծովանկարներ՝ Կ. Մախոխեանի

ՌՕՏԷՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Երկրագունդը իր կարմիր պտուտքոյ յորձանքներուն մէջ հինգ տարի շարունակ թաւալող ահաւոր ուրականը իր տասնեակ միլիօնաւոր զոհերու հոնդիւններով այնքան լեցուց միջնորտը, որ քաղաքակիրթ կոչուած մարդկութիւնը գրեթէ աննկատ ձգեց մահ մը, որ թէև «պատուոյ» կոչւած դաշտին մէջ չ'ինկած, այլապէս պատուարեր պայքարի մը հանգրւանը կ'ըլլար, լուսապսակելով երկարատեւ ու բազմաբողուն կեանքի մը մայրամուտքը:

Օկիւսթ Ռօտէն, 20րդ դարու Միքէլ-Անճէլօն, Ֆրանսական — և կարելի է վստահարար ըսել — բոլորներկայ քանդակագործական դպրոցներուն փառքը հսկան հանդարտիկ կը մեռնէր 1917 Հոկտեմբերին, գրեթէ աննկատ, երբ մարդկութեան ասենալաւազայն զաւակներն անգամ աչքաթողի բրած զեղարուեստական մտահոգութիւնները, քայքայումի, աւերումի մոլուցքէն բռնուած խելագարներու նման կը պտուտքէին պատերազմին ստեղծած յորձանքին մէջ:

Եւ ուշագրաւ չէ՞ այն պարագան որ Պ. Քլէմանսօի կառավարութիւնը պատերազմին պատրուակով իսկ մերժեց աննման արուեստագէտին Ազգային

Թաղումի գերագոյն պատիւը, որուն արժանի էր ան:

Օկլիսթ Ռօտէն ծնած էր Փարիզ, 1840 Նոյեմբ. 14-ին, վալ-տը կրասի Թաղամասին մէջ, ոչ շատ հեռու Փանթէօնէն, որուն զրան ասաջ այսօր իր «Penseur» ին տպաւորիչ արձանը կը բարձրանայ, և որուն կամարներուն տակ վաղը անշուշտ իր աճիւնները պիտի երթան հանգչիլ Հիւկօներուն և Զօլաններուն քովը:

Նախնական վարժարանէն յետոյ ան 14 տարեկանին կը մտնէր էքօլ տը Մէտըսին փողոցը գանրւող գծագրութեան դպրոցը. ու այդ օրէն կակաէր անոր համար զրկանքի և անդուլ աշխատանքի շրջան մը, որ իր կենդանաբանական պարտէզին մէջ բրած անասուններու ուսումնասիրութիւններուն, Լուվուի մէջ բրած «էթիլտ»ներուն և գիշերային գրծագրութեան դասընթացքներուն մէջ հազիւ ժամանակ կը թողուր ճաշելու պատառ մը հացով և կտոր մը շոքոլայով:

Մինչեւ 24 տարեկան Ռօտէն կը վարէր այդ չարքաշ կեանքը, աշխատելով զարդաքանդակներու վրայ, կամ յայտնի վարպետ Քառուիէ-Պէլլէօզի աշխատանոցին մէջ իբր աշակերտ և գործաւոր:

Այդ միջոցին է միայն, 1864-ին, որ ան կ'արտադրէր իր առաջին գործը «քիթը կտորած Մարդը» որ հակառակ իր նկատելի առաւելութիւններուն կը մերժէր «Սալօն»էն:

Մօտէնի համար կսկսէր պաշտօնական արուես-

տին հետ մաքառումի շրջանը, որը պիտի շարունակէր իր ամբողջ կեանքին մէջ:

Իր վարպետին՝ Քառուիէո-Պէլլէօզին միջոցաւ Պուիքսէլի մէջ որոշ քանդակագործական պատուէրներու համար Ռօտէն կը մեկնէր Փարիզէն: Ան 7 տարի շարունակ պիտի ապրէր ինքնամփոփ և յամառ աշխատանքի կեանք մը, որ ապահովաբար իր յետագայ տարիներուն վրայ խորապէս ազդած ըլլալ կը թւի:

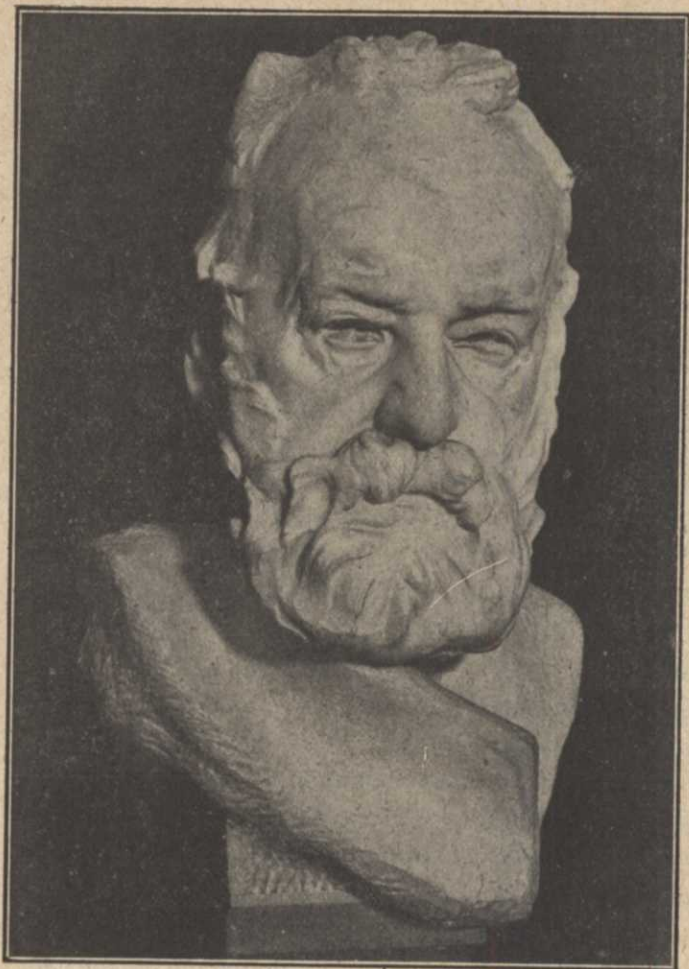
1876-ին «կոտրած քթով մարդուն» մարմարէ կրկնութիւնը կը նդունուէր վերջապէս «Սալօն»ին մէջ, ինչ որ տրամադրեց Ռօտէնին յաջորդ տարին ներկայացնել իր հռչակաւոր «Age d'airain»ը, որ այսօր Լիւքսէնպուրկի թանգարանը գտնուի:

Կարելի է ըսել, որ Ռօտէնի հռչակը այդ արձանով և անոր շուրջը ծագած միջադէպերով կսկսի:

Սալօնին քննիչ մարմինը թէեւ ընդունած էր ան, բայց և այնպէս կամբաստանէր արձանագործին զայն փոխանակ քանդակելու՝ կաղապարած ըլլալուն մէջ:

Այդ ամբաստանութեամբ ամենափայլուն գովեստն էր որ կընէր քննիչ մասնախումբը, Ռօտէնի ներկայացուցած գործին կատարելութեան նկատմամբ:

Ռօտէն ապացոյցներով հաստատած էր՝ թէ իր օրինակը, պելժ զինուոր մը, իր արձանէն աւելի մեծ էր կազմուցքով, որ հետեւաբար կաղապարում գոյութիւն չունէր, և այդ բոլորին իբր համողում ներկա-

ՎԻՔՅՈՒ ՇԻՒԿՈ
Ոստէնի գլուխ Գործոցներէն

յացուցած էր իր օրինակին լուսանկարները և այլն: Քննիչները անհետեւանք ձգած էին այդ հարցը, և այդ կաղապարումի պատմութիւնը դեռ կապրի, հակառակ անոր, որ Ռօտէն գերազանցօրէն ապացուցած է թէ ի՛նչ կատարելութեան կրնայ հասցնել իր քանդակած արձանները:

1880-ին արդէն Ռօտէն իր «St. Jean-Baptiste»-ով հռչակաւոր կը դառնար: Ազնիւ և անկեղծ շարք մը արուեստակիցներու բերած բարոյական օգնութիւնները և միջամտութիւնները կրցած էին վերջապէս անոր փառքի ճամբուն վրայէն վերցնել նախանձոտներու ցանցնած արգելքները:

Այդ օրէն կսկսէր Ռօտէնի համար արտադրութեան բեղմնաւոր շրջան մը, որ պիտի տուէր 50 տարի շարունակ: Հատորներ պէտք պիտի ըլլար մանրամասնաբար ուսումնասիրելու համար անոր սկզբունքները, իր յօլովումները և բարեշրջումները, իր վարդապետութիւններուն կենդանի արդարացումն չորը, որոնք կուգային պաշտօնական արուեստին ներկայացուցիչներուն քունը վրդովել:

Այդ օրէն սկսած Ռօտէն չէր դադրած բարձրանալէ, կատարելագործելէ և զուելէ, հասնելով արտայայտութեան այնպիսի ձեւերու, որոնք բոլորովին բացառիկ զիրք և տեղ մը կուտան իրեն արձանագործական բոլոր դպրոցներուն մէջ:

Ուսումնասիրել մանրամասնաբար և վերլուծել Ռօտէնի գործը քանի մը էջերու մէջ անկարելի է: ամբողջ գրականութիւն մը ստեղծուած է անոր գոր-

ծին շուրջը քաղաքակիրթ աշխարհին բոլոր լեզուներով: Ցանկալի էր որ հայ գրականութիւնը, — գեղարուեստական գրականութիւնը, որ այժման փոքատ է դեռ եւս — կարողանար հասարակութեան ընծայել մեծ վարպետին կեանքին աննման օրինակը, անոր զաւանանքները, գեղարուեստական հաւատամքը, որուն այնքան տպաւորիչ կերպով խտացուցած է իր նշանաւոր «L'art» հատորին մէջ:

Ռօտէն իր երիտասարդական տարիներուն ցոյց չէր տուած՝ որ օր մը պիտի կարողանար գեղարգիտական այս սկզբունքներուն պերճախօս պատգամաբերը ըլլալ: Իր գրելու և բացատրելու եղանակը կը նմանի իր արցաններուն տպաւորիչ տեսքին, ան յստակ է, կարճ, որոշ և լուսաւոր: Բացատրութիւններ կան որոնք առեղծուածային կը թուին իր գործերուն մէջ նկատուող անակնկալ ձեւերուն և երեւոյթներուն նման. և սակայն՝ ինչպէս իր արցաններուն առաջ, նոյնպէս և իր գրուածքները կարգալու ժամանակ պէտք է խորհրդածել խորապէս: Ռօտէն իր գործով ու մտքով անոնցմէ չէ, որոնք առաջին նայուածքով միակ ըմբռնելի կը դառնան, և որուն վերադառնալու փափաք չունենար անգամ մը դայն դիտողը կամ կարգացողը:

Ռօտէն գրեթէ մենակեաց մը եղաւ: Հակառակ վերջերս իր գրաւած դիրքին և պատիւներուն, ան կը նախընտրէր իր Մէտօտօնի բարձրունքէն միայն դիտել ոտքերուն տակ փուռոց Փարիզին հմայքները և լոյսերը, առանց անոնց մէջ մտնելու: Փիլիսոփայ

մը եղաւ ան, իր նուրբ գեղապաշտի գրեթէ հեթա-
նոս թափերուն մէջ:

Գեղեցկութիւնը՝ իր ամէն ձեւերուն մէջ՝ զինքը
կը հմայէր, ու ան գաղտնիքը ունէր հետախուզելու
և գտնելու հո՛ն ուր ոչ ոք իրմէն առաջ չէր փըն-
տոած:

Իր մեծութեան մէջ Ռօտէն համեստ մ'եղաւ:
Իր մեկուսացած ապրիլը հպարտութեան մը ար-
դիւքը չէր, և իր տեսակցութիւններուն մէջ ան կը
յայտնէր իբրեւ համակրելի խօսակից մը և անթե-
րի տանուտէր:

Տարիներ յետոյ դեռ կը յիշեմ վարպետին այցե-
լութիւնտ Hôtel Bironի մէջ, ուր ան ժամադրութիւն
կուտար ինձ, ստանալու համար շարաթաթերթ
«Ազատամարտ»ի մի քանի թիւերուն մէջ իր մասին
կատարած փոքրիկ գնահատական յօդուածներս,
որոնց գոյութիւնը անոր տեղեկացուցած էր բարե-
կամս՝ Պ. Հապէշեան:

Մանկական հետաքրքրութեամբ մը ան նայե-
ցաւ իրեն անծանօթ գիրերուն վրայ, ու յայտարարեց
որ Չինարէնի չափ անծանօթ են իրեն, բայց և
այնպէս ուրախութեամբ պիտի պահէր զանոնք իր
գրադարանին մէջ:

Ու միատեղ պտոյտ մը կնէինք իր արձաննե-
րուն շուրջը, որոնց մասին հպանձիկ տեղեկութիւն-
ներ կուտար ինձ պարզուկ սիրալիրութեամբ մը:
Ռօտէնի հիմնական սկզբունքներէն մէկը եղած է
արձան մը կամ խմբաւորում մը քանդակել այնպէս,

որ կարելի ըլլայ անոր շուրջը դաննալով միշտ նոր
և նշանակելի գեղեցկութիւններ գտնել, հակառակը
պաշտօնական դպրոցին վարդապետութիւններուն,
որոնք արձանի մը բովանդակ գեղեցկութիւնը և
նշանակութիւնը կը խտացնեն առաջամասին վրայ,
ճակատէն միայն զիտելու սահմանելով զանոնք:

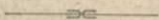
Ռօտէն քիչ կը կարդար, բայց կընտրէր այնպի-
սի երկեր, որոնք իր հետախուզող ու անհանգիստ
մտքին կընային բաւականութիւն տալ: Անոր սի-
րական հեղինակները եղած են Տանթէ, Ռուսօ, Պօ-
տրլէո, ու սիրած է նախամեծարօրէն կլիւքի երա-
ժշտութիւնը:

Ռօտէն պետութեան կտակեց իր բոլոր գործերը
և հաւաքածոները, որոնց արժէքը կը հասնի գրե-
թէ 10 միլիոնի, պայմանաւ որ անոնք մնան Hôtel
Bironի մէջ, որ այսօր վերածուած է՝ պաշտօնա-
կան շրջանակներու վարանումներէն յետոյ, որոնց
մէջ կարելի էր նկատել դեռ իր հակառակորդներուն
մեքենայութիւնները՝ մշտնջենական թանգարանի
մը, որ իր անունը կը կրէ, և ուրկէ իր հմայքը
պիտի շարունակէ ճառագայթել հետզհետէ աւելի
ուժեղ և պայծառ:

ՅՐ. ԱԼԵՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՀԱՄԱՐ

Արուեստին էութեան ճշգրտօրէն իրաւանցողներ սակաւաթիւ մաս մը կը կազմեն ամէն ցեղի և ամէն երկրի մէջ: Մասնաւորաբար մեր հասարակութեան համար արուեստին հասկացողութիւնը դեռ եւս նախնական, մակերեսային ձեւով իմանալի է:

Լուսանկարչական մեքենային արտադրած մէկ պատկերը աւելի կը հետաքրքրէ մեզմէ շատերը քան թէ ճշմարիտ արուեստագէտի մը շինած նրկարը: Մեր հասարակութիւնը դեռ չի զանաղաներ այս վերջնոյն արժէքը որ գերի վեր է իր նորութիւնով և ստեղծագործութիւն մը կ'ենթադրէ անով որ' ան ուրոյն նկարագրի մը ցոլքը ունի իր արտայայտութեան մէջ եւ անհատականութիւն մը կը խտացնէ նախապէս անշունչ կտաւին վրայ, մինչդեռ լուսանկարը բնութեան լոկ կ'մախքային մէկ ձեւը եւ անկենդան մէկ ընդօրինակութիւնը ըլլալէ անդին չանցնիր:

Արուեստին հանդէպ այս թեթեւ վերաբերումը միայն ուամիկին քով չէ որ նկատելի է զժբախտաբար. ապրող հայ հրապարակագրութեան մէջ զժուար չէ հանդիպիլ մտաւորականներու՝ որոնք՝

րառւեստի գնահատութիւնը կամ քննադատութիւնը պատահարար փորձելով՝ մեզի հրամցնեն փոխ առնուած բանաէեւեր որոնց ստէպ հակասական բնոյթն իսկ ապացոյց է որ անոնք չէին մարսուած կամ գիտակցութեան խողովակէն անցած:

Արուեստին խորը թափանցելով զայն իր հոգիին մտերմութեան մէջ ճաշակած, զարգացեալ առաջնորդներ կը պակսին մեզի:

Արուեստի այս առերեսս և թիւր հասկացողութեան առօրեայ հանդիպումը և անոր նկատառութիւնը տիրական պարտք կը դնէ մեր վրայ արուեստի նշանակութեան մասին ծանրանալ ամէն անգամ՝ երբ գեղարուեստի շուրջ արտայայտուելու առիթ ներկայանայ:

Առանց հարկը զգալու դեզերիլ արուեստի բնագանցական սահմանումներուն մէջ, որոնք յաճախ անմարսելի կը մնան իրենց վարկածային բնոյթով, ու մտամարգողութեան տեսակէտով միայն կրնան հաճոյք պատճառել, կարելի է խտացած ձևով ընդունիլ թէ՛ Արուեստը Բնութիւնն իսկ է, Բնութիւնը՝ դիտուած Մարդուն ընդմէջէն, իսկ մարդը առնուած իբր ըզգայուն մտահոգեկան էակ:

Այլ կերպ խօսելով, Արուեստը բնութեան ենթակայական տպաւորութիւնները կը հաղորդէ մեզի, մինչդեռ անդին Գիտութիւնը՝ անոր առարկայական արժէքը, զայն կառավարող օրէնքները կը մատակարարէ մեզ: Այս բացատրութիւնով Բնութիւնը ըլլալով Արուեստին մշտատե աղբիւրը և Մարդը անոր կեն-

զանի ցոլարցակը կարելի է անվրէպ հետեւցնել որ՝ Արուելիտը պիտի ապրի այնքա՛ն ատեն որքան մարդուն գոյութիւնը վերջ չէ գտած բնութեան մէջ:

Այս կարճ սահմանումներուն իբր լրացուցիչ մաս կ'արժէ նաև երկու խօսք ընել Գիտութեան և Արուեստին ունեցած յարնչութեան և անոնց իւրաքանչիւրին մարդուն հանդէպ կատարած զերի բաղդատութեան շուրջ: Այս լուսարանութիւնը հարկաւոր է որովհետև տարածուած սխալ ըմբռնումներ են նմանապէս թէ՛ Գիտութիւնը հետզհետէ պիտի սպաննէ Արուեստը և ի վերջոյ անոր տեղը անցնի, կամ թէ՛ Գիտութիւն և Արուեստ զիրար հակասող ներհակութիւններ են:

Ա. Գիտութիւնը և Արուեստը իրարմէ բոլորովին տարբեր բաներ են ըստ էութեամբ և

Բ. Զիրար չեն հակասեր բնաւ.

Գ. Իրենց արգասիքներով փոխանակ զիրար ոչնչացնելու, կարող են իրարու նպաստել.

Դ. Գիտութեան արգասիքները անյեղլիօրէն համանման կերպով առաջ կուգան, մինչդեռ արուեստիները կը տարբերին և յարաճուն երանգաւորման ենթակայ են իւրաքանչիւր անհատի և անոր ենթարկուած միջավայրի պայմաններուն պէս անհունապէս յարափոփոխ:

Այս ճշմարտութիւնը պարզող շօշափելի օրի նախներ տանք.

Ա. Գիտութիւնը մեզ կը սորվեցնէ թէ՛ շոգին, ջուրը և սառոյցը միևնոյն նիւթին երեք վիճակներն են.

մինչդեռ Արուեստը մեզի կուտայ այդ երեք վիճակներուն մեր վրայ թողած տպաւորութիւնները երբ անոնք ընտելեան մէջ մեզի եր ներկայանան ամպի, ծովի կամ ձիւնի ձևով ու տարածութեամբ:

Բ. Ջուրին գիտական տարբադադրութիւնը, երկու մաս ջրածինէ և մէկ մաս թթուածինէ բաղկացած ըլլալը գիտութեան շնորհիւ իմանալէ յետոյ, լճակի մը գեղեցիկ տեսքը միթէ նուա՞զ տպաւորիչ կ'ըլլայ: Նոյնպէս արևին ճառագայթներուն գիտական տարբադադրութիւնը սորված ըլլալով՝ վերջալոյսը ներկայացնող գունազեղ նկարի մը տպաւորութիւնը կը կորսնցնէ՞ միթէ մեզի համար իր հմայքը:

Գ. Շնորհիւ գիտութեան ուսուցած լոյսի տարբադադրութեան օրէնքներուն, նկարչութեան Տ ա կ ա լ ո թ ա պ ա շ տ (Impressioniste) դպրոցի վարպետները կրցան այնպիսի լոյսի և երանգներու հմայիչ խաղեր կտաւին վրայ իրականացնել և նորօրինակ զարկ տալ դաշտանկարին որ հիններուն քով իզուր պիտի փնտոէինք այդ արուեստի նորաստեղծ յատկութիւնները:

Դ. Գիտութեան տուեալներուն համեմատ ջուրին երեք վիճակները առաջ կուգան անյեղլի կերպով, ամէն անգամ, երբ ջերմաչափին ցոյց տուած որոշ աստիճաններուն ենթարկենք զայն, հոգ չէ թէ փորձարկութիւնը կատարուի Ամերիկայի, Հայաստանի թէ Չինաստանի մէջ, արդիւնքը միշտ նոյնն է: Մինչդեռ արուեստի տեսակէտով նոյն երեք վիճակ-

ներուն թողած տպաւորութիւնները կրնան անհունս փոխուիլ, զոր օր. ամպերուն ստացած այլազան երանգաւորումներուն կամ ձեւին համեմատ, ծովին խաղաղ կամ փոթորկած լինելուն հետ, սառած գետի մը կամ վճիտ լճակի մը պարագաներուն են.:

Այս պարզ ցուցումները ըստ ինքեան բաւական են, որպէսզի յարգելի ընթերցողները իրենց կարգին նմանօրինակ փաստեր գտնեն հեշտօրէն և համոզուին խորապէս առաջադրուած հիմնական ճշմարտութիւններուն:

Անցնելով Գիտութեան և Արուեստի կատարած դերի մասին, օգտակար կը նկատենք յայտնել հետեւալ միտքերը:

Գիտութիւնը իր բոլոր ստորաբաժանումներով նպատակ ունի մարդուն նիւթական գոյութիւնը պահպանել ու բարելաւել զայն: Մարդը բնութեան միւս էակներուն պէս ստիպուած է իր ֆիզիքական գոյութեան պայքարը մղել, անոնց վրայ սա յատկանշական առաւելութիւնով որ՝ մարդը իր բանականութեան ոյժին շնորհիւ կը ձգտի հեշտացնել իր պայքարը օր ըստ օրէ աւելի կատարելագործուած զէնքերով, զորս կը ճարէ գիտութեան բովէն:

Այս բնական երեւոյթի կողքին, եւ առանց երբեք անոր հակասելու, քանի առաջ կ'երթայ ֆիզիքական կեանքի բարձրութիւնը և կը ղիւրանայ կեանքի պահպանման գործը, այնքան եւս պէտքը կը շեշտուի այդ նիւթական գոյութիւնը ճոխացնելու, մարդուն յատուկ մտահոգեկան պէտքերու լրա-

ցումով: Այս վերջինները Արուեստն է որ կ'ընձեռէ: Արուեստը մարդուն ապրելակերպին դաշնաւորողն է ինչպէս աղը համն է անունդին: Ան հետզհետէ պիտի դառնայ մարդկային կեանքի գլխաւոր մտահոգութիւնը անոր նպատակաւորումը, երբ մարդկութիւնը երթալով հեռանայ նախնի անասնական սահմանափակ և նիւթապաշտ կեանքի դարաշրջաններէն:

Դիւրին է հետևցնել այժմ որ՝ մարդկային ցեղերը Արուեստին հանդէպ իրենց ցոյց տուած հակումներուն չափովը և ընծայած աւելի կամ պակաս կարեւորութեան համեմատութիւնով կը ձգտին արագաքայլ դէպի ապագայ երջանիկ կատարելագործուած շրջանները:

Արուեստին դերը շատ մեծ է քաղաքակրթութեան մէջ և այս վերջինս բնորոշող արգասիքներուն գլխաւորն է:

Հին Յունաստանի և Հռոմի մեծութիւնը ամենէն աւելի իրենց թողած արուեստի հրաշակերտներով է որ կը չափուի: Ներկայ Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ յունականին և հոովմէականին շարունակութիւնը, անոնց երկարաձգումը դարերու տեւողութեան մէջէն:

Եթէ հին քաղաքակիրթ ազգերը ծնունդ եւ սրնունդ տուած չըլլային մեզի այնքան սիրելի արուեստներուն, այդ նոյն ազգերը, իրենց մնացեալ զործունէութիւնով այսինքն աշխարհակալական սրածութիւններով, տնաքանդ պատերազմներով արժանի

պիտի ըլլային միայն Լէսկթիմուրներու սեւ ցանկը ճոխացնելու:

Արուեստի նշանակութեան, անոր անհրաժեշտութեան ու կատարած առաջնակարգ դերին շուրջ անդրադառնալէ վերջ, այժմ կը մնայ հարց տալ թէ ի՞նչ է մեր դիրքը, և թէ մեր ցեղի յառաջդիմութեան համար ո՞րքան կը մտահոգուինք ներկայիս:

Ամէն անգամ, երբ օտարներու ներկայութեան, հրապարակային ձեւով թէ անհատական սեղմ շրջանակի մէջ, ուզենք ցոյց տալ հայ ցեղին քաղաքակրթական արժէքը, մենք զմեզ կը հռչակենք արեւմտեան քաղաքակրթութեան զրօշակիր ոահվիրաները Արեւելքի մէջ, և անմիջապէս կ'սկսինք թուել մեր նախնեաց արուեստի գործերը. կը պարծենանք, և իրաւունքով, մեր ոսկեղարու հոյակապ լեզւով, մեր ժողովրդական երգով ու բանաստեղծութիւնով, մեր հին ձեռագիրներու մանրանկարչութիւնով ինչպէս նաեւ հայ ճարտարապետական ինքնայատուկ ոճով: Արդ՝ ըստ մեզի, այս ցուցադրութիւնները այլեւս սնափառութեան լծորդ դարձած յանկերգներու արժէք ստացած են ու չեն բղխիր արուեստին դերը և անոր անհրաժեշտութիւնը իսկապէս ըմբռնողի գիտակցութենէն: Եթէ սխալ է մեր այս նկատողութիւնը, ապա ուրեմն ի՞նչ լուրջ փորձեր տեղի ունեցած են, ի՞նչ դրական քայլեր առնուած այդ յանկերգները կրկնողներու կողմէ հայ ժամանակակից ապրող արուեստի մը ծնունդ տալու ուղղութեամբ: Յայտնի է թէ ոչինչ, որովհե-

տեւ ցոյց տրուած ճիգերը հպանցումի մը արժէքը միայն ունին, լուրջ ոչինչ կը կատարուի: Մենք այլեւս պէտք է դադրինք մեր նախնեաց կտակած արժէքներով ինքնախաբուծեան վարժուելէ, ինչ որ անոնք արտադրած են անցեալին մէջ, կը վերաբերի այլեւս պատմութեան և նշանախեցի մը չափ իսկ չի աւելցնէր ներկայ հայերուն արժանիքը եթէ երբեք մեր դերը պիտի ըլլայ ձեռնամած հիանալ ու ցուցադրել հայ արուեստի վաղեմի յիշատակարանները և եթէ օգտուելով անոնցմէ չպիտի ստեղծենք նորը, մեր ապրած կեանքի արուեստը:

Ժամանակակից Յոյները ի զուր տեղը պիտի պարծենային իրենց նախնիքներու արուեստով և անոնց վրայ յենուելով ներկայիս արեւին տակ իրենց դիրքը ճշդելու փորձ ընել: Մենք լաւ գիտենք որ ներկայիս, հին յունական արուեստին ճշմարիտ ժառանգորդները յոյները չեն, այլ արեւմտեան Եւրոպայի քաղաքակիրթ ազգերը. արդարեւ այս վերջիններն են որ ստանալէ վերջ այդ հին դարերու արուեստը, սնուցած, ապրեցուցած են զայն ու ցարդ կը շարունակեն ապրեցնել:

Ուրեմն եթէ հայ արուեստի աշխարհը թափուր է ներկայրս, ո՞վ է պատասխանատուն, ժողովուրդը միթէ, ո՞չ, երբե՞ք, եթէ ժողովուրդ ըսելով պիտի հասկնանք այն համեստ դասակարգը որ ցեղին մեծամասնութիւնը կը կազմէ և որ առօրեայ կեանքի տարրական մտահոգութիւններով յարատեւ կաշկանդուած է ու միեւնոյն ատեն ամենէն աւելի

զոհուողը եղած հայ մարտիրոսական պատմութեան հին և նոր շրջաններուն:

Եւ արդէն մեր ժողովուրդը իբր էապէս ստեղծագործող և ընդունակ տարր միշտ ալ արուեստին ընդառաջ գացած է, անհանդուրժելի արհաւիրքի ըրպէններուն իսկ չմոռնալով հիւսել իր երգն ու բանաստեղծութիւնը: Միւս կողմէ հակառակ տիրող անպաստ պայմաններուն, ան է որ՝ արուեստի բնածին պէտքէն մղուած, իր զաւակները համեմատաբար մեծ թուով նուիրած է արուեստի սպասարկութեան: Հնուց ի վեր, երկրէն դէպի Եւրոպա շտապող հայ ուսանողութեան մէկ պատկառելի տոկոսը բաղկացած է գեղարուեստի ուսանողներէ. որոնց բոլորն ալ գրեթէ աւանց բացառութեան համեստ ծնողաց զաւակներ երած են:

Անցնելով այժմ մեր արուեստագէտներու հայ արուեստին հանդէպ ունեցած դերին և պատասխանատուութեան, ան ուղիղ կը համեմատի այն բարոյական ու նիւթական քաջալերութեան զոր մենք ցոյց տուած ենք իրենց հանդէպ:

Յայտնի է թէ իրենց ուսանողական շրջանէն իսկ լքուով և անտարբերութեան մատնուած են մեր արուեստագէտները, քանի՛ներ գիտենք որոնք աննպաստ նիւթական պայմաններու ծանրութեան տակ ճնշուած՝ շիչած են կէս ճանապարհին դիտապաստ, իրենց կոչումին հաւատարիմ մնացած ըլլալու զոհունակութիւնը միայն տանելով փառքի բաժին:

Ուրիշներ, աւելի բախտաւոր, կրցած են իրենց

ուսանողական շրջանը բոլորել և գնահատելի տա-
ղանդ ցոյց տալ՝ բայց յետոյ մեր ազգային շրջա-
նակներու մէջ գնահատութիւն և քաջալերութիւն
սպասելէ յուսախար՝ գացած օտար միջավայրի մէջ
փնտոած են արուեստին նեցուկ և զօրավիգ բարո-
յական ու նիւթական միջոցները, և ինչո՞ւ է, պէտք
է խոստովանիլ որ ընդհանուր առմամբ յուսախար
չեն եղած: Սակայն արդիւնքը այն եղած է որ անոնք
դարձած են այսօր օտար հոգիի, օտար նկարագրի
մշակ արուեստագէտներ:

Նպատակ չունինք այստեղ արդարացնել մեր
արուեստագէտներու ուժացումը և այլասերումը-
ըստ մեզի՝ հայ արուեստագէտը ո՛ր երկնքի տակ ալ
գտնուի և ինչ որ ալ ըլլայ իր տանելիք զոհողու-
թեան բաժինը, պէտք է վառ պահէ իր մէջ իր ցե-
ղին նկարագիրը, կարկառուն կերպով ցոյց տայ
անոր զբաղան գնահատելի մասնայատկութիւնները
և կտամ ուղղէ յոռի ունակութիւնները արուեստին
ընձեռած միջոցներով: Սակայն ծայրայեղ զոհարե-
րութեան, հայ ցեղի դարերէ ի վեր ցոյց տուած մար-
տիրոսական ոգին, գնահատելի յատկութիւն է երբ
մէկը զայն իր էութեան մէջ ունի արդէն, բայց երբ
կը պակսի ան ոմանց քով, միթէ կարելի է պատ-
տաղրել, երբ անկէ հետեւելիք ֆիզիքական զրկանք-
ները կեանքին հետ իսկ կը խաղան ենթակային:

Ա՛ր օտարացած արուեստագէտներուն քով ու-
նինք բարերախտաբար ուրիշներ որոնք թէեւ սա-
կաւաթիւ բայց հաւատարիմ կառչած են իրենց ցե-

Ռ. ՇԻՄԱՆԵԱՆ

դային արժէքներուն և կ'աշխատին իրենց արուեստը ի սպաս դնել հայ քաղաքակրթութիան յօրինումին: Աւելորդ է ծանրանալ թէ որքա՛ն աննշան գրնահատութեան, չըսենք սառն անտարբերութեան, կ'արժանանան անոնք:

Մեր ազգային արուեստին ներկայացուցած տխուր, բացասական պատկերին հանդէպ, պատասխանատուութեան աւելի մեծ բաժին կը վիճակուի հայ մեծատուններուն: Քանի՞ներ կարելի է ցոյց տալ, որոնք գնումներով կամ թէ մրցանակներ տրնօրինելով քաջալերած ըլլան հայ արուեստի արտադրութիւնը, կամ թէ իրենց նիւժական օժանդակութեամբ սատարած ըլլան մեր հին արուեստի լիշատկարանները մոռացութեան փոշիէն՝ դուրս բերելով ուսումնասիրելու գործին: Մենք գիտենք թէ որքա՛ն չնչին բացառութիւն կը կա՞մեն անոնք. կաթիլ մը ջուր ովկէանին մէջ:

Մեր հարուստները, համրակ հետեւողականութեամբ մը, լիաբուռն կը մսխեն յաճախ իրենց համար անծանօթ օտար արուեստի արտադրութիւններուն համար, որոնցմով կափառնայու մի շուկային նման կը խճողեն իրենց դահլիճները, մինչդեռ անդին գիտակից եւրոպացին՝ յաճախ թանկ զոհողութիւններու փոխարէն, հաւաքածոյ կը կազմէ հա՛ր արուեստի յիշատակարաններով:

Հալ մեծատունը, ընդհանրապէս օտար միջավայրի մէջ հարստութիւն դիզած՝ օտարացած է, ու այն միջավայրի կրթութիւնը՝ բարքերը և նոյն իսկ

լեզուն իւրացնելով, և այս նկատումով իսկ ան կրնայ ինքզինքը մասամբ արդարացնել, առարկելով որ հայ արուեստի մասնայատկութիւնները չեն խօսիր այլեւս իր հոգիին և ուսումնասիրելու ալ միջոց չունի, անծանօթ ըլլալով հայ պատմութեան և զբրականութեան:

Աւելորդ է ծանրանալ այս ճղճիմ ինքնարդարացումի իսկական արժէքին վրայ:

Հայ արուեստի մեռելութեան մեծ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ մեր ազգային կեանքին ուղղութիւն տուող հայ ղեկավար մարմիններուն և շրջանակներու վրայ:

Անոնք է որ ամենէն աւելի զերծ պէտք է ըլլային մեր յօդուածին սկիզբը մատնանշած արուեստի թիւր և մակերեսային ըմբռնումէն. անոնք է որ ամենէն աւելի խորապէս զգացած արուեստներու մեծ կարեւորութիւնը իբր քաղաքակրթական առաջնակարգ և անհրաժեշտ ազդակ:

Կրնդունինք որ ներկայիս Հայ ազգի ղեկավարները ծանրաբեռնուած ըլլան զիւանագիտական արտաքին կամ տնտեսական ներքին ճնշող մտահոգութիւններով և զբաղած՝ ժողովուրդին հին ու նոր վերքերը ամոքելու, թշուառութիւնը երկրէն վտարելու կենսական աշխատանքներով, բայց թէ արուեստի անհրաժեշտութիւնը նոյնքան տիրական է և կարելի չէ անվտանգ մէկդի թողուլ զայն:

Մեր վարիչ մարմիններուն ձեռքը կը գտնուի այն միջոցները և զիւրութիւնները որոնցմով կարե-

լի է կազմակերպել արուեստաշէն աշխատանքը, անոնք են որ իրենց բարոյական հեղինակութիւնով կրնան ժողովուրդին վրայ լայնօրէն ազդել և ուղղութիւն տալ անոր քայլերուն:

Անսպառ աշխատանք կայ կատարելիք արուեստին ոյժը ներարկելու համար հայ ապրող իրականութեան մէջ:

Ինչպէս արժէք ներկայացնող մարդկային ամէն գործունէութիւն, այնպէս ալ զեղարուեստը դժբաղդաբար շահադիտութեան նիւթ մատակարարած է: Վաղը նորահաստատ հայկական պետութեան սահմաններէն ներս, օտար զրամագլուխին հետ, պիտի խուժեն շահադէտներու վտանակներ մը՝ եւրոպացի կամ հայ ընչաքաղցներէ բաղկացած, որոնք ժողովուրդին արուեստ հայթայթելու պատրուակին տակ մեր բրնազաւառը պիտի ողողեն հազար ու մէկ առաւել կամ՝նուազ անճաշակ ճարտարարուեստական արտադրութիւններով, առտնին կեանքի, դպրոցներու վերաբերեալ, հրատարակչական, զբօսեցուցիչ ևլն. ևլն. առարկաներ: Ու այս ամէնը շնորհիւ իրենց մատչելի գներուն պիտի զան անարգել մեր ժողովուրդի անպատրաստ և կոյս ճաշակը խաթարել, անոր նկարագիրը, թունաւորել օտարոտի, անճաշակ ներմուծումներով:

Նոյն բանը պիտի սպառնայ հայ բնիկ ոճին՝ հայրենի քաղաքներու, հասարակաց և կամ մասնաւոր շէնքերու կառուցման ձեռնարկուած առաջին րոպէէն իսկ:

Վաղուան անխուսափելի այդ հոսանքի ներխուժման դէմ, մեր դիմադրական ճիգերը ապարդիւն պիտի անցնին եթէ այժմէն կանխատես, կազմակերպուած աշխատանք չթափենք:

Մեր ղեկավար շրջաններուն կը պատկանի այդ կազմակերպուած աշխատանքը հրապարակ բերել ձեռնհաս ոյժերու գործակցութիւնը հրաւիրելով իրենց մօտ, միւս կողմէ արուեստներու նուիրուած առաջիկայ սերունդը, քաջալերելով և անոնց զօրավիզ հանդիսանալով:

Մեր յօդուածի սահմանները թոյլատու չեն կանգ առնելով ընդլայնել թէ՛ ի՛նչ կարգի աշխատանք պէտք է հայ արուեստին վերագարթնումը փութացնելու համար. ուրիշ առթիւ մասնաւորաբար կ'անդրադառնանք այդ մասին: Մենք առայժմ աշխատեցանք պարզել արուեստին առողջ հասկացողութիւնը ու անոր կենսական անհրաժեշտութիւնը: Մենք ուզեցինք շեշտել թէ՛ ցեղի մը համար արուեստին պահանջը, հանապազօրեայ հացին չափ անհրաժեշտ է:

Եթէ այս համոզումը արմատ գտնէ մեր գիտակցութեան խորը, մեր ցանկութիւնները իրականացրնելու համար՝ հող, միջոց և ուղղութիւն ինքնին կը ներկայանան մեր առջեւ:

Վաղուան Հայաստանին տրուելիք աշխարհագրական սահմանները չեն որ մեր աղգի մեծութիւնը պիտի կազմեն ոչ ալ որոշեն մեր դիրքը ազգերու շարքին մէջ, այլ մեր զալիք արուեստներու քանակը և անոնց որակը:

Մարգարիտներ վզիդ շուրջ
Տրտում փայլով ու քնքո՛ւշ.
Մարմարեղէն վզիդ շուրջ
Մարգարիտներ թախճանուշ:

—Արցունքներս են իմ սիրոյս՝
Տխո՛ւր, տխո՛ւր, դալկահար,—
Արցունքներըս իմ անյոյս՝
Վզիդ բոլոր շարէ շար...

ԱՐԻՍՏԱՆԿԵԱՆ

ԱՌ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

LA
ROSERAIE D'ARMÉNIE

TOME PREMIER

ARAKEL DE SUNIK

Հեղինակ՝ Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Փեղագէտը անգամ մըն ալ կը սուգի մթապատ ալքերը ծովուն, խորաթափանց ակնարկներով փնտոելու գոհարաւոր ոստրէն՝ անծանօթ բոյսերու, խառնափնթոր աւազներու անորոշութեան մը մէջ պահուրտած:

Ընտրեալներու կաճառը անգամ մըն ալ դտքի կ'ելլէ ամէնէն պատուաւոր տեղերէն մէկը տալու իրենց անծանօթ մնացած ու աւագ ընկերակիցներէն մէկուն, որ դարերու մ. յոացութենէ մը յետոյ նոր երեւան կուգայ արժանաւորապէս, շնորհիւ անխոնջ խուզարկուի մը, որուն գեղագէտ քննադատի ակնարկներուն առջեւ—անտարակոյս տաժանելի ընդդիմադրութենէ մը յետոյ—հինգ-վեց դա-

րերու բազմաժալ վարագոյրները տեղի կուտան վերջապէս:

Պարոն Արշակ Չօպանեան բազմաթիւ տարիներու աշխատանքէ ու պրպտումէ մը յետոյ, հոյակապ հատորով մը, իր գեղասէր հայրենակիցներուն ու մարդկութեան, գրեթէ առաջին անգամը ըլլալով, կը ներկայացնէ հայ քերթող մը, մօտաւորապէս վեց դարերու հնութեան մը ու անորոշութեան մը մէջ նետուած ու կորսուած:

Հարկ էր ընծայել անոր այն ուշադրութիւնն ու գնահատումը, որուն արժանի էր ան. և երեւան դնել այդ, արժանավայել հրատարակութեամբ մը և ուսումնասիրութեամբ մը: Ատիկա գործն էր անխոնջ բանասէրի մը և գեղագէտի մը միանգամայն:

Արդ, Պ. Չօպանեան երկար տարիներու մէջ, իր կարճատեւ ճամբորդութեանց ընթացքին ղէպի հին որրանները հայ արուեստին—մինչ իրեն այս կամ այն հաստափոր վանականը իր զարմացումը յայտնած է, խնդուքով մը, ըսելով թէ. «Ի՞նչ հետաքրքիր են այդ «վարդապետ»ի գրուած քները—պրպրտած, ժողուած է բոլոր ծանօթութիւնները, լիշատակութիւնները, գրութիւնները միջնադարեան հայ եկեղեցական քերթողի մը և իր լուրջ մէկ ուսումնասիրութեամբը՝ հատորին սկիզբը դըրուած, զայն կը դնէ իր արժանիքի բարձրութեան վրայ և մեզի ու հին արուեստներու սիրահար եւրոպացիին կուտայ կազմ ու պատրաստ:

Առաքել սիւնեցիին է այդ բանաստեղծը, վախ-

ճանձան թուականը անյայտ, միջին դարուն ծնած,
— 1550ի մօտերը:

Ե.

Առաքել Միլենցի միջին դարուն ապրած է և
այդ՝ լոյսի նման կ'արտացոլայ իր գործին մէջ: Մի-
ջին դարերը՝ ուր Միտքը նուազում մը կունենայ
ու շարունակական թմրութեան մը մէջ կը կուրանայ
կարծես: Մարդիկ՝ որ կը շրջին երկու հսկայ յար-
կերու մէջ. վերը՝ ուր Աստուած իր բոլոր յարակից
ուժերով խստութեամբ և ցասումով կ'իշխէ, վարը
ուր դժոխքը անընդհատ կը վառի և ծծումբի ու գար-
շութեան շողիներու մէջ սատանաներ ու չար ոգի-
ներ կը վխտան: Եւ այս երկու յարկերուն մէջ, խեղճ
մարդը ձգուած, չարն ու բարին ընտրելու իր անա-
գորոյն ազատութեամբը, դեւերուն ու ճիներուն տե-
ւական փորձութեանը ենթարկուած: Վա՛յ անոր որ
յանցանքը գործեց: Յանցա՛նքը, մե՛ղքը: Բառ մը,
որ թերեւս ամենամեծ դիպուածն է, միջնադարեան
մարդուն հոգեկան աշխարհին մէջ: Յանցանքը որ
այնքան հրապուրիչ ու այլազան հագուստներով
կուզայ, փորձութեան ենթարկելու քեզի, կը դառ-
նայ գլխաւոր և զրեթէ միակ ազդակը հոգիի փո-
թորկման, խեղճ հոգի չարչարանքի մը մէջ, որ կը
շարունակուի, կը սաստկանայ, իր նուպաները կունե-
նայ և կը բռնկի անընդհատ քթերնէն բոց ելող սա-
տանաներու, դեւերու, ճիներու, սառուցային ցուր-

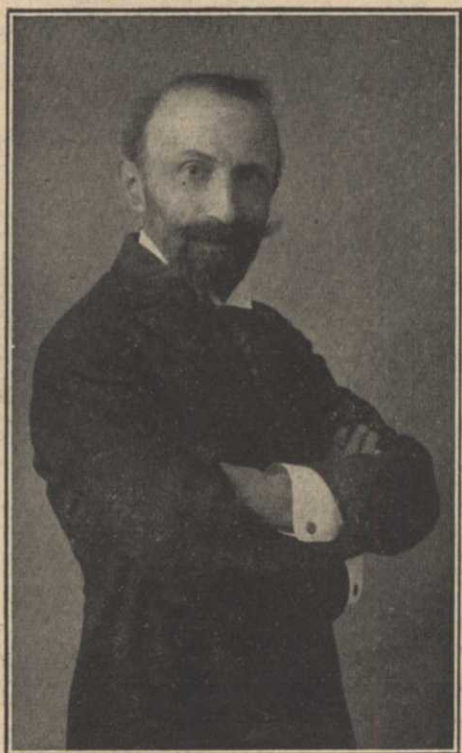
տի, հնոցային տաքի, քստմնելու որդերու, շոգիապատ դժոխքի հեռապատկերներուն մէջ:

Ասկէ յետոյ, փոթորկուած հոգիին մէջ բնախօսական հետեւանքով իսկ, կը յաջորդէ ջիղերուն թուլացումը, յոգնութեան ու պարտասումի մը մէջ դժնետեսիլ չարչարանքներուն անհետացումը և վերերեւումը գեղեցիկ ու քաղցր ժպիտով Մարիամ աստուածածնին որ այնքան զթառատ ու բարի է, խաղաղ ու երջանիկ սաւառնանքը լուսաւոր, պայծառ, երկնային դրախտին մէջ հրեշտակներուն, արքայութեան երանաւէտ կեանքն ու երջանկութիւնը, ապաշխարհած ըլլալու գոհունակութիւն մը և ի վերջոյ ուղիսինահոս սրտագեղում մը փառաբանութեան, երկիւղածութեան, սիրոյ դէպի յաւիտենական Ամենակարողը, Ասենահօրը:

9.

Ահա Սիւնեցիին գրականութեան ներշնչման երկու գլխաւոր գծերը՝ սարսափը դժոխային չարչարանքներէն, հոգեկան փոթորկումը Յանցանքը գործած ըլլալու մտավախութրան և հանդարտումը Յիսուսի ու Աստուածածնի զթութեան մէջ, լուսագեղումը արքայութեան բարիքներուն, փառաբանումը Աստուծոյ:

Նոյնիսկ այնքան «Աղամի Գիրքը»-ին մէջ, որքան mystique ու didactique բանաստեղծութեանց՝ այդ երկու գծերն են որ կը հետապնդուին:

Ա. ԶՕՄԱՆԻԱՆ

Երկու ներշնչման այս այլազան աղբիւրները՝ դժողք և արքայութիւն, արտաքնապէս հակադիր և որքան հեռու իրարմէ, սակայն հոգեբանական և ուսուցողական տեսակէտէն այնքան մօտիկ և իրար խառնուած, ամէնասերտ յարակցութեամբ մը իրար կ'ազուցուին այն նպատակին մէջ որ կը թուի առաջնորդել Սիւնեցիի ձեռքին բոլոր գրչի շարժումները, որ դժբատաբար շատ յաճախ չունի իր համակ ազատութիւնը լոկ զգացումի ու մտքի պայծառ ներշնչման մէջ գերուած: Սիւնեցի քիչ անգամ կը թուի մինակ ըլլալ, կարծես միշտ ուրիշի մըն է որ կը խօսի, կարծես մէկու մը թեւէն է որ կը բռնէ որպէսզի վարչիյնայ ան, կարծես մէկն է որուն ղէմքը կը դարձնէ արքայութեան լոյսն ու երանութիւնը տեսնելու: Ամէնազլխաւոր և ամէնամեծ թերին թերեւս որ կարելի է վերագրել Սիւնեցիին: Վանականը ինքզինքը յաճախ իր հօտին առջեւ կը զգայ: Իր բոլոր գրութիւնները Պ. Չօպանեան երեք գրքի բաժնած է, 1. Visions de l'Enfer et du Ciel, 2. Poèmes Mystique et Didactique, 3. Le Livre d'Adam.

Ասոնցմէ վերջին երկուքին մէջ այդ թերին ակնբերեւ է և ցրցունօրէն զգալի, միայն Ա. գիրքն ու Բ.ին մէկ երկու բանաստեղծութիւններն են որոնք կը պարունակեն այդ թերիէն բոլորովին գերծ մասեր, իսկ մնացեալ մասերը՝ թէև շատ թեթեւօրէն և անուղղակի կերպով, թաթաւուած են tendanceի այդ շունչովը, որ շատ բան կորսնցնել կ'ուտայ ա-

նոնց: Սիւնեցի, հատորին ամենավերջի գրութեան մէջ՝ Memorialին, մէկ քանի շատ յատկանշական խոստովանութիւններ կ'ընէ, որոնք յստակօրէն ցոյց կուտան թէ ինք ինչ կարծիք ունի իր գրութիւններու մասին եւ ինչու գրուած են անոնք:

Ceux qui le (*) lisent avec attention.

Y trouveront bien des choses profitables.

Ահա երկու տող որոնք պարզօրէն կը բացատրեն իր նպատակը որ ան կը հետապնդէ իր գրութիւններուն մէջ. այն է՝ օգտակար ըլլալ, դաս տալ, սորվեցնել, ուսուցանել իր հօտը: Այս աղետալի tendance-ն է որ բանտարկած է իր ճշմարիտ ներշնչումները և այնքան վնասած իր գործին: Ասոր կը միանայ նաեւ planի պակասը բռնին շատ լայն առումովը, իր բոլոր գրութիւններուն մէջ եւ որ կը յայտնուի երբեմն մէկ տեսարանէն միւսին, մէկ անձէն միւսին յանկարծ ցտաքելուն մէջ, տեղի մը, պատասխանի մը, զգացումի մը, մտքի մը մանրամասն նկարագրութիւններէն յանկարծ, նիւթը կարճ եւ համառօտակիօրէն վարելուն մէջ, պատկերներու, խօսքերու, բառերու յաճախադէպ և միօրինակ կրկնութեան մէջ, գրութեանց անհաւասարակչիւ երթին մէջ, եւ այլն: Սիւնեցի չէ խուսափած այս մասին ալ արտայայտուելու.

(*) Իր գիրքը:

Celui qui est prompt à s'ennuyer
Et qui cherche à blâmer les défauts de la forme
Ne pourra guère goûter ce livre
Et ne fera qu, en censurer le style.

Միջնադարեան հոգեբանութեան արդիւնք է ար-
ուեստի մասին եղած այս միտքը, արտաքինը,
«forme»ը, մարմինը, նիւթեղէնը կարեւորութիւն
չունի, անարժէք է ան, վնասակար, կարեւորու-
թիւն պէտք չէ տալ անոր, կարելի է կատարելա-
պէս անտեսել զայն: Եւ Սիւնեցի, իսկապէս, ան-
տեսած է Planը, compositionը իր գրու թիւններուն
մէջ: Այս կէտը շատ աւելի ակներեւօրէն կը յայտ-
նուի հայկական միջնադարեան նկարչութեան մէջ,
որմէ գմալելի օրինակներ դրած է Պ. Զօպանեան
այս հատորին մէջ եւ որոնց մասին յետոյ պիտի
անդրադառնամ:

Սիւնիցիի մշակած գրականութիւնը ուրեմն,
կրօնական դէմքերն ու դէպքերը նիւթ ունենալով,
այսպէս ըսելու համար կրօնական գրականութիւն
մըն է, որուն ներշնչման աղբիւրը «վերը» եղած է
եւ սուրբ գրքերը եւ մանաւանդ այս վերջինները:
Mémorialին մէջ դարձեալ, Սիւնիցի լստակօրէն հե-
տեւեալը կ'ըսէ այդ մասին.

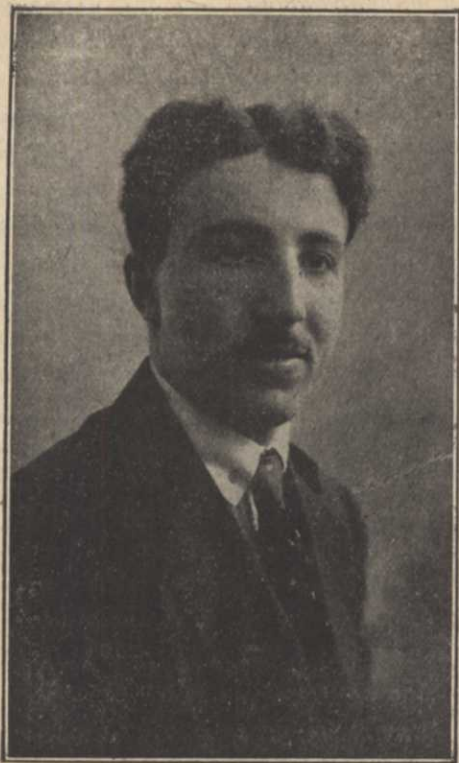
Ce livre contient maintes symboles
Qui ont été puisés dans les saintes écritures

Այլ տան մը մէջ.

Et ces clartés qui illuminent mes pensées
Ne viennent point de moi-même, mais d'en haut.

Այս բոլոր նկատումներէն յետոյ, Սիւնեցիի ընդհանուր գրականութեան մասին, ես այլ դիտողութիւն մը պիտի ընեմ, որ թէպէտ անմիջական եւ թանձրացեալ կիրառում չունի եւ սակայն կարծեմ ամէնէն գլխաւորներէն է եւ որ մեծապէս զգալի կ'ըլլայ անգամ մը հատորը կարդալէ յետոյ, երբ ամբողջ Սիւնեցին գլխուղ մէջ ունիս: Պ. G. Paris ֆրանսական միջնադարեան գրականութեան մասին իր բրած զմայլելի տեսութեանը մէջ, հետեւեալ շատ խորիմաց նկատումը կ'ընէ, որ նոյն չափով եթէ ոչ աւելի կը պատշաճի Սիւնեցիի գրականութեան. «Այս համոզումները (*) շատ կը պակսեցնեն միջնադարեան բանաստեղծութեան այն բանէն, որ հրապոյրն ու խորութիւնը կը կազմէ ալ շրջաններու բանաստեղծութեան. մարդուն իր ճակատագրին մասին ունեցած անհանգստութիւնը, բարոյական մեծ հարցերու ցաւազին զգացումը, կասկածը՝ երջանկութեան եւ առաքինութեան հիմերուն մասին իսկ, ողբերգական պայքարը անհատական ձգտումին եւ բնկերային օրէնքին միջեւ:» Իսկապէս ալ, Սիւնեցի հակառակ իր մեծապէս բանաստեղծական խառնուածքին, առաւելապէս մնացած է եկեղեցական ու եկեղեցականին բանաստեղծը, հաւատացեալ ու աններող քրիստոնեայ քարոզիչը: Եւ Սիւնեցիի ունեցած հաւատքը եկեղեցիի ու տիեզերական մեծ հարցերու աստուածաշնչական պատասխաններուն վր-

(*) Կեանքի փիլիսոփայական հարցերուն աստուածաշնչական լուծումները:

Հ. ՋԱՂԻՆԻԱՆ

րայ, ցամքեցուցած է քնարականութեան խորը ակերբը: Այս համեստ ու մանկունակ բաւականութիւնը այնպիսի որոշութեամբ գծած է սահմանը իր ներաշխարհի փոթորկումներուն, որմէ միտքը կը ճնշուի ու հոգիի թեւերը ցաւագինօրէն կը զարնուին այդ սահմանաւորումներուն որոնց շրջանակը շատ անձուկ է: Չկայ փոքրիկ կասկածի մը տակ պահուրտած մեծ անհունին սարսուռը, չկայ անծանօթին ծանօթ, անբաւական ու այրուող հոգիին թեւապար սաւառնանքը: Սիւնեցիին համար ալ խորհուրդ գոյութիւն չունի. շատ պարզ է, Աստուած վերը թախտին վրայ բազմած, հրեշտակներու հետ, վարը դրժոխք եւ սատանայ, իսկ մէջտեղը մարդիկ, որոնք ազատ ձգուած են յանցանք կամ բարիք գործելու, որոնց առաքինութիւնն ու մեղքը վերջին դատաստանին օրը քիւօյով և կոսմով պիտի կշռուին: Եւ խեղճ Առաքէլը ամէնէն յուզող հարցը, մեղք մը գործած ըլլալը կամ չըլլալն է, դրժոխքին սարսափն եւ ամէնէն մեծ մտահոգութիւնն ու փափաքը վերջին դատաստանին օրը՝ կշիռքին արդարի նժարին մէջ ծանր գալն է:

Բայց գոնէ, միւս կողմէ, Առաքէլ ուժգին ու անենափառ գոհներով երգած է այդ սարսափն ու այդ փափաքը, այդ սէրը: Չգացում մը կայ, հիւանդագին ըլլալու չափ ուժեղ, հմուտ վանականի կորովն ու արիութիւնը կորսնցնելու աստիճան վառ եւ ընդհանուր որ հրաբոց՝ կը մտրակահարէ իր երեւակայութիւնն որ զմայլելի տարածութեամբ կը թաւալի դժոխքի, մահուան, չարչարանքի պատ-

կերներուն մէջ... Այդ զգացումն է որ թեւ կուտայ իր շատ մը միւսներուն, որ աղբիւրը կը դառնայ իր շատ մը միտքերուն, որ զինքը տազնապի ըուպէին խեղճ կնոջ մը նման աղաղակել կուտայ.
«Pour moi, Arakel,

ame infortunée,

Lecteurs, demandez à dieu le pardon.»

Այդ զգացումը որ Առաքէլ Սիւնիցիի ներաշխարհին մէջ ամբողջ փոթորկակոծ ապրում մը դարձած է, ամբանիստ առանցքը իր ներքինին, մահուան սարսուռն է, դժոխքի սարսափը, ուր անտարակոյսօրէն, քերթողին հակումներէն փակուած են կնոջ գեղեցիկ աչքերը, հանգած են հեշտապարար ժպիտներն ու խեղդուած համբոյրները վանապետի անխլիրտ շրթներուն... քանի կինը՝ գլխաւոր մեղքը, փորձութեան ժասերուն իր հրապոյրներով խոտված է զինքը, աւելի այն երգերը որ զայն պիտի երգէին, մխրճուած են Առաքէլի սրտին անխոստովանելի ալքերուն մէջ...

Ատոր համար է որ սարսափի մէկ երկու երգերուն մէջ ինչպէս «Chant pour le Jour d'Agonie», եւ այլոց, ոչ միայն բազմերանգ ճկունութեամբ այդ ըզգացումը կը յայտնուի, այլ կարծես կը սկսի խտանալ ան, կարծես նկարագրութիւնները շօշափելի կը դառնան... կարծես խեղճ Առաքէլի հոգին սատանաներուն ձեռքը՝ արդէն դժոխքն է ինկած...

«De L'Interrogatoire du Terrible Jugement»ին, «La gloire des Elus»ին, «De la Beauté d'Adam et du Para-

dis terrestre» ին, «Effusions d'amour spirituel» ին, և «Complainte d'adam»-ին մէջ երեւակայութեան, պատկերներու նկարագրելու ճարպիկութեան, նրբին արտայայտութեանց այնպիսի կենդանի շնորհք մը երեւան կը բերէ Առաքէլ որ իրեն միջնադարեան հայ քերթողներուն մէջ լաւագոյն տեղերէն մէկը կը զրաւէ:

Ասոնցմէ առաջինին մէջ նկարագրութեան մեծ ճարպիկութիւն ցոյց կուտայ և վարպետի կատարելագործում. գաղափար մը տալու համար մէջ կը բերեմ անոր Ա. տունը.

«Les portes du ciel s'ouvrent,
On entend un formidable retentissement;
Les choeurs des anges s'épanchent sur terre,
Jusqu'à ce que le ciel se trouve vide.»

Երբորդը՝ քերթուած մը, որուն մէկ ծայրէն միւսը ներշնչման միեւնոյն ուժգնութիւնը կը տիրէ, ոչ առապար կայ ոչ ալ խուլթ, լուսեղէն բանաստեղծութիւն մը, բանաստեղծութիւնը լոյսին թերեւս, որուն այլազան կերպերուն տակ, սիրոյ լոյսին, հոգիի լոյսին, փառքի լոյսին մէջ, Ադամ՝ մեր նախահայրը, ուրախութենէն գինով՝ ծափ կը զարնէ...

Վերջնթերը՝ աննիւթ սիրոյ լուսաւոր ու տազնապագալար գեղում. վերջինը՝ ասէնախորին ստորջանքի ու ափսոսանքի, պարզունակ, միամիտ տըրտունջ, սրտակոծ աւաղ. ես նախամարդուն զղջումի ողբին այլ կերպ յղացում չպիտի կրնայի երեւակայել:

Բայց Առաքել կրկինս սիրելի և հիացումի արժանի կը դառնայ երբ նկատի կ'առնենք որ, ինչպէս Պ. Զօպանեան կ'ըսէ իր Etude-ին մէջ, իր գործը ստեղծուած է Հայոց պատմութեան ամէնէն զարհուրելի մէկ շրջանին, Թիմուրլէնկի դժոխալին արշաւանքի շրջանին, ուր բանաստեղծ վանականը կըրցած է, ամփոփուած ու վերացած, Թաթէվի արծւեթառ վանքին մէջ քաշուած, գալոց սերունդին ձգել գեղեցիկի և բարիի ստեղծագործութիւն մը որ ցեղին հանճարը անմահացնէ, իր ցեղին երբ վայրենիներու հորդաներ զայն կը յօշոտէին:

9.

Այս հատորին մասին խօսելու ժամանակ կարելի չէ չանդրադառնալ այն միջնադարեան բազմաթիւ նկարներուն, որոնցմով Պ. Զօպանեան զարգարած է հատորը:

Բոլոր նկարներն ալ չափազանց մեծ առնչութիւն ունին, թէ յղացման և թէ արուեստի տեսակէտով գրութիւններուն հետ: Տեղեր կան, նկարներ կան, կամ աւելի ճիշտ նկարներու մասեր կան, որոնց արտայայտութեան հսկայութեանը առջեւ ուղղակի ապշութեամբ կը հիանաս: Նոյն բանը բանաստեղծութեանց մէջ: Միւս կողմէ առարկայական գծագրութեան, մասերու համեմատութեան, բլաններու յղացման և դասաւորման մէջ այնպիսի ապրկարութիւն մը կը տիրէ որ մանուկի մը գծագրութեան տպաւորութիւնը կ'ունենաս: Բոլոր հայ միջնադար-

եան նկարիչներն ալ չափազանց զէշ անդամագէտներ եղած ըլլալու են. կարծես իրենց ետեւ յունական ամբողջ արուեստը ընկողմանած չըլլար: Այդքան սուրբերու, մեղաւորներու, արդարներու նկարներէն և ոչ մէկուն մէջ կարելի է գտնալ զոնէ համետ չափերով ճիշտ ներկայացուած ոտք մը: Ընդհանուր խոստափում մը արտայայտելու առաւել կամ նուազ չափով դժուարութիւն ներկայացնող այն բոլոր դրուժիւնները որ մարմինն այս կամ այն դիրքը հարկադրաբար կուտայ իր այս կամ այն մասին: Յետոյ՝ ընդհանուր անհամեմատականութենէ զատ, հակասութիւն: Մարդիկ որոնք en face նկարուած են և որոնց ոտքերուն ծայրերէն մէկը աջ, միւսը ձախ կը նայի:

Բայց ասոնք բոլորն ալ թերիներ են կապուած մարմինին, նիւթին հետ որոնց միջին դարերը այնքան սաստկութեամբ կ'ատեն և կ'անտեսեն և որոնք՝ շատ անգամ կը մոռնանք մեր համակ ուշադրութիւնը կեդրոնացած անդունդներու պէս բացուող աչքերու, հսկայական ճակատներու ու նիհար, տրժգոյն դէմքերու վրայ: Եւ միւս բոլոր անհամեմատականութիւնը, հակասութիւնները, տճեւութիւնները, ծիծաղելի հանգամանքները տարօրինակ ներդաշնակութեան մը մէջ կը համադրուին, դէմքի, մտքի, հոգիի այդ արտայայտութիւններուն ուժ տալու համար: Ինչ տարակոյտ որ ես աւելի կը սիրեմ ասոնք քան թէ օրինակ, բիւզանդական միջնադարեան նկարներ՝ ետեւէ ետեւ շարուած սուրբերու այդ շարքերը

որոնց թէեւ մարմնին անդամները համեմատական են, բայց շատ մեծ աչքերնին անկենդան են և անարտայայտ, որոնք չոր են և միապաղաղ: Տեսէք սա վերացական վեհութեան, խոհական իմացութեան ինքնայատուկ արտայայտութիւնը: Ղուկաս աւետարանիչը, երկար, վշտահար դէմքով, ցրցուած այտոսկրներով, լուսապսակ ճակատով մը, երեք քառորդ դէմքով, շատ վայելուչ կողմնակի դարձուածքով մը նստած, ինքնայատուկ ու կրօնաբոյր տաճարի մը կողքին գեղեցիկ պարոյրներով ու աղեղներով խոռոչուած: Եւ մանաւանդ այդ երկրագունդի նման ճակատը ուր կ'եռան կարծես կրօնքի ու բարոյականի հազարաւոր ինչո՞ւնները, որոնց իբր պատասխան ծոնկերուն վրայ դրուած մեծածալ աւետարանին մէկ էջին վրայ գրած է առաջին «Քանդի»ն:

Բազմաթիւ են անոնք ու այլազան, բոլորին մէջ ալ բարեպաշտ աղօթողի, դժոխքի սարսափի, երանական գոհունակութեան չափազանց յաջողած արտայայտութիւններով: Կը լիշատակեմ անոնցմէ մէկը ևս՝ Խաչելութիւնը, որ տեղ տեղ վնասուած կ'երեւի: Ահա ցաւի գերօրինակ արտայայտութիւն մը, որ կը պոռթկայ նոյնքան Յիսուսի գամուած ձեռքերէն կախ ուսին վրայ հակած դէմքի ցաւակոծ զալարումներէն, որքան անմտացած, աղեղնաձեւ կողոսկորներէն ու խոռոջացած որովայնէն:

Ինքնայատուկ ու աւելի կատարեալ արժէք մը

կը թուին ներկայացնել մանաւանդ զարդանկարները և զարդագրերը իբր այդ:

Ե.

Ահա այս բոլորն ալ, այնքան գրականութիւնը որքան նկարչութիւնը, պեղուած ու երեւան բերուած շրջանէ մը ուր դեռ խարխափանքն ու անորոշութիւնը կը տիրէ, ուր մարդիկ որ եկեբ, ապրեբ ու իրենց գործը ձգեբ են՝ անոնցմէ ոմանց զլուխը յայտնի է ոտքը անծանօթ, վախճանման թւականը յայտնի է, ծնողնդինը անյայտ, ուր մէկուն գործը միւսին կը վերագրուի, ուր դեռ արուեստի ինչ գեղեցիկ ծաղիկներ մշուշի մէջ կը մնան՝ կ'ապացուցանեն կենսունակութիւնը այն ցեղին որուն ստեղծագործութիւնը այնքան միջին դարերուն և արդի շրջանին, նոյնքան և հին, հեթանոսական դարաշրջաններուն երբեք չէ դադրած յուռթի ըլլալէ: Եւ խորհիլ որ Առաքէլ Սիւնեցի երգած է թիմուրլէնկի արիւնապատ շրջանին: Վիքթօր Հիւկօ անուղղակի կերպով պատասխանելու համար այն բոլոր զարմացումներուն ու քննադատութեանց որ կրնար պատճառել 1851-ի յեղափոխութեանց քաղաքական տագնապի մը ամենափափուկ մէկ բոպէին իր հրատարակած բանաստեղծութեանց հատորը՝ «Les Feuilles d'Automne»-ը, այսպէս կ'ըսէ անոր յառաջաբանին մէջ, «L'artiste, comme l'auteur, qui prouve a vitalité de l'art au milieu d'un révolution, le poète qui

fait acte de poésie entre deux émeutes, est un grand homme, un génie...»: Հիւկօ այդ շրջանին *acte de Poésie* ըրաւ, Հիւկօէն առաջ՝ Թիմուրլէնկի շրջանին Սիւնեցի *acte de poésie* ըրաւ, Հիւկօէն յետոյ, նոյնքան վերիվայր շրջանի մը մէջ, Վիլհէլմեան արիւնհեղութեանց մէջ, Պ. Չօպանեան արուեստին ու իր ցեղին կենսունակութեանը ապացոյցը տուաւ: Մեզի տալով «La Roseraie d'arménie»ն, իր ներհուն մէկ գլուստմնասիրութեամբը, որ այդ մասին ըսելու ալ բան չի ձգեր ուրիշին, նկարնեբովը և իր անթերի թարգմանութեամբը: Երեքն ալ մեծ մարդիկ, որոնց ստեղծագործական ուժը, այդ զարհուրելի շրջաններուն, աւերումի, կոտորումի ոչնչացումի անհղ շունչէն չխոտվեցաւ իսկ: Ճշմարտիւ, հայ արժէքի այն անապատին մէջ որ գոյացաւ հայ հանճարին այնքան վայրագ յօշոտումէն յետոյ, Պ. Չօպանեանին զրիչը ովասիս մը եղաւ այդ անապատին մէջ, որ անընդհատ յստակ առուակի մը նման կարկաչեց: Այն հատորը որ Պ. Չօպանեան, 1918-ին, մէջտեղ դրաւ, իր քննական ուսումնասիրութեամբը, Ֆրանսերէն թարգմանուած, այդ բազմաթիւ նկարներովը, կը կատարէ դեր մը որ միանգամայն, քաղաքական է, զրական է, գեղարուեստական է, և բնասիրական: Վերջի պատերազմի ամէնազարհուրելի տագնապներուն իսկ, երբ ամէնէն լաւատեսներուն յոյսերը կը խամրէին, Պ. Չօպանեան Սիւնեցիին նման իր խցիկը քաշուած կ'արտադրէր, երբ անդին կը սպաննէին, և միանգամայն հա-

ւատքի և յոյսի ջերմութիւնը կը տարածէր հոգե-
վարքի մէջ գտնուող իր հայրենակիցներուն: Եւ ինք
ամէնէն ամրանիստ մովթերէն մէկը եղաւ իր ցեղի
ապագային յոյսն ու հաւատքը պահպանող:

Պ. Չօպանեան իր գրականութեամբը, իր հայ-
րենասիրական գործունէութեամբը տիտան մըն է
որ կը ծառանայ հայկական ամայացած ասպարէ-
զին մէջ և Հայաստան մեծարանք ու երախտիք կը
պարտի միայն իրեն:

ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Բարիկ. 25 Նոյր. 919

Հիանդանոց որբերի համար հռեւանում

ՅՈՒԼԻՍԵԱՆ ԵՐԵԿՈՅ

Հ. Համբարձումյանի մաքուր լիբատակին

Ոսկի ծնծղան արեգակին կը լըսէ՞ք
Աւազանին ջուրերուն դէմ լուսահունչ...
Կանգնած եղերքը՝ խոնջ ծառերն են, կ'ըսէք,
Ունկնդիրնե՛ր անմրմունջ...:

Կ'իջնէ ձորին մէջ հանգչելու երեկոն՝
Ոսկեաղարչը իր պատանքովն երկնածին...
Ու կը փակէ բեհեզ թեւերն իր մեկոնն՝
Ամփոփած լո՛յսը ծոցին:

Պիտի հագնի մուժն իր գառքաշն աստղածին...-
Համատարած տապէն ըլլալ մերկասքօզ՝
Կը նըկըրտի ինչպէ՛ս հողին իրերուն,
Զերթ օձ մ'իր խորխը ձըգոզ:

Եւ կանտարէն արմաւիին հաստարուն՝
Յոյլ տերեւներն -հողմահարի խուրձ գալար-
Կը հովահրեն, մինչեւ ըլլալը աժգոյն,
Լուսնին երեսն հրբափառ:

ARMÈNE OHANIAN

ԱՐՄԵՆ ՕՉԱՆԻԱՆ

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶ

Եղեոնը կլանեց հայ մտաւորականութեան մի քանի սերունդ: Ամէնէն տարիքաւորների հետ — Շահրիկեանի, Ակնունիի, Խաժակի, Մուրատ Բոյաջեանի, Տօքտօր փաշայեանի ևլն — ընկան հալթադանի տակ ամենէն երիտասարդները, որոնք նոր—նոր սկսել էին իրենց քառիէրը, որպէս գրող, բանաստեղծ, ուսուցիչ, բժիշկ, կուսակցական կամ հասարակական գործիչ: Ահա փոքրիկ Համբարձումեանը, որ 22 տարեկան հասակի մէջ տաղանդաւոր քրօնիկէօր էր արեւմտեան իմաստով և որի ամենօրեայ յօդուածները օսմանեան պարլամենտական կեանքի մասին հրճուանքով էին կարդում «Ազատամարտ»ի ընթերցողները: Ահա Գեղամ Բարսեղեանը, գեղազէմ և քնքշասիրտ արձակագիրը, Սեւակ Զիլինկիրեանը, Փիլոսը, Շահպաղը ևլն:

Վերջինները քիչ են յիշատակուում սգահանդէսներում ու լրագրական յօդուածներում: Հասկանալի է... Սգաւոր յետնորդների ուշադրութիւնը կանգ է առնում հ ի ն ե թ ի վրայ, որոնք տասնեակ տարիներով մեր մտաւոր կեանքի սիւներն են եղել և որոնց բացակայութիւնը առանձնապէս կսկծալի է ներկայ

ճգնաժամային և հանդիսաւոր օրերում: Երբ սով է գաղափարական ու ձեռնհաս գործիչները...

Բայց անգամ այդ հիւնները չունին տակաւին կենսազրոգներ և նրանք ստէպ յիշատակում են միայն թոռացիկ խօսքերով: Ո՛չ ոք չի վստահանում — ժամանակն էլ չէ — փոքր ինչ աւելի մօտենալու ցաւոտ նիւթին, փոքր ինչ աւելի խորը մտնելու Ակնունչիների, Զարդարեանների, Թիրաքեանների, կեանքի ու գործունէութեան մէջ և վեր հանելու մտքի ու կորովի այն անհուն պաշարը, որ նրանք հանդէս են բերել — ի սպաս հայ գրականութեան և հայկական վերածնունդի — իրենց անհանդարտ գոյութեան ամենամատաղ օրերից ի վեր:

Անդին կանգնած են աւելի խոշորները — Միքայէլեան, Զաւարեան, Ռօստօմ, Եփրեմ, Քեռի, Դուման, Սեբաստացի Մուրատ և այլն — լայնարձակ կաղնիի յաղթանդամ ճիւղերը, որոնք ընկան կէս ճամբուն կայծակի հարուածների տակ... Նրանք ևս զեռ կըսպասեն հրապարակախօսի վրձինին:

Նոր կեանք է ցայտում այդ անհամար շիրիմներից, նոր ոյժ ու կորով է ժայթքում մեր մեծ նահատակներից, որոնք լսէիւ մահացած, շարունակում են ապրել մեր մէջ, ոգեւորել ու քաջալերել մեզ այն անաւոր պայքարի մէջ, որ տակաւին ստիպուած ենք մղել ազգովին մեր գոյութեանն սպառնացող վրտանգների դէմ:

Թող թոյլ տրուի ինձ երկու խօսք ասել և ի տասարդն և ից մէկի մասին, որին մօտէն ճա-

նաչելու բախտն եմ ունեցել մեր փարիզեան պրօպագանտի օրերուն և որի մահը խոր կսկիծ պատճառեց ինձ:

Բարսեղ Շահպազը նահատակուեց, երբ իրանունը նոր-նոր սկսել էր հոլովուիլ երկրի ու գաղութների հայ գրագէտ երիտասարդների շրջաններում: Գիտէին նրան, որպէս մեր ուժեղ ու յուսատու սկսնակներից մինը: Եւ այդպէս էր իրօք: Նա պիտի դառնար փայլուն հրապարակագիր և առաջնակարգ գործիչ: Նա ունէր դրա համար անհրաժեշտ յատկութիւնները, տաղանդ, խառնուածք, ջիղ ու ատամ: Դրա հետ՝ անսահման աշխատասիրութիւն, հայրենասիրութեան հզօր շունչ, կուսակցական ամուր հաւատամք և, վերջապէս, ազնիւ նկարագիր, կեղծիքը անխնայ նշաւակող, վատութեան դէմ կատաղաբար ըմբօստացող:

Ծանօթութեան առաջին վայրկեաններին թրուում էր փոքր ինչ դաժան, անհամբոյր, ձեւերը՝ գոռոզ և վանող: Բայց դա առաջին տպաւորութիւնն էր միայն: Ով որ ապրել ու աշխատել է նրա հետ, չէր կարող չսիրել ու չյարգել նրան: Սէր և յարգանք՝ դէպի տիպար հայ ուսանողը, որ փարիզեան եռուզեռի մէջ ապրում էր ամբողջապէս կենտրոնացած իր քաղաքացիական պարտականութիւններու շուրջը. չարքաշ կեանք վարելով, նիւթական կարօտութեան մէջ, ընտանեկան հոգսերով ծանրաբեռնուած, նա ճիգ էր թափում ըստ կարելոյն արագ ու շատ օգտուելու համալսարանից, յագեցնելու ուսման ծարաւը՝

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

հայրենիքին սպասաւորելու ամենարուճն տեն-
ջանքով:

Ուսանողը նաև ուսուցանող էր: Իր սուղ ժամա-
նակէն բաժին էր հանում իր ջղոտ գրչին ևւս, ղրկե-
լով Ազատամարտին շահեկան յօդուածներ Եւրոպայի
քաղաքական ու սօցիալական անցուղարձերի մասին:

Քարտուղարն էր «Պրօ Արմէնիա»ի, ծանօթ ֆը-
րանսահայ օրգանին, որի հրատարակութիւնը վե-
րըսկսեցաւ 1912 ի վերջերը Պրեսանսէի և Վիքտոր
Բերարի խմբագրութեամբ:

Այնտեղ, «Պրօ Արմէնիա»ի խմբագրատանն է,
որ այնքան անմոռանալի ժամեր եմ անցուցել Բար-
սեղի հետ, որ տակաւին երիտասարդ, ունէր արդէն
հասուն գործիչի ղիմագիծ, առողջ ու կուռ տրամա-
բանութիւն և խանդավառուող սիրտ:

Սիրում էր պատմել իր պտոյտները Հայաստանի
մէջ թրքական նոր ուէժիմի օրով.— դաշնակցական
երիտասարդ շրջիկի պտոյտները...

Այդ ուէժիմի սև օրերն ևս պիտի հասնէին, մի
քանի տարի յետոյ... Իմ խեղճ Բարսեղը մի չարա-
շուք վրիպումով պիտի ձգէր Փարիզը, պիտի վերա-
դառնար Կ. Պոլիս՝ յօժարակամ գայլի երախը նետ-
ուելու մեր այնքա՛ն ընկերների հետ...

Եւ այնուհետև ոչ մի լուր Բարսեղից: Ո՞ւր ըն-
կաւ: Յայտնի չէ: Ո՞վ պիտի պատմէ երբեւիցէ, թէ
ո՞ւր եւ ի՞նչպէս նահատակուեցան մեր հարիւրա-
ւոր՝ մտաւորականները:

«Տուէ՛ք ինձ զաւակս, ասում էր մեզ մի օր պա-

ուսւ մայրը, այդ սքանչելի, տիպար հայուհին, որ տարիններից ի վեր արցունք քամելով սպասում է այստեղ Փարիզում և որ մինչև Վերջին ժամանակներս տակաւին չէր կորցրել իր յոյսը: Ա՛հ մայրեր . . .

ոչ մի գրիչ երբեք չպիտի կարողանայ արտայայտել ձեր հոգեկան չարչարանքերը, ձեր անյատակ վիշտը:

Ո՞ւր մնաց Շահապը: Ո՞ւր են գերեզմանները մեր բոլոր միւս ընկերների: Մեծագոյն մասը անթաղ, անշիրիմ, ոչ մի տապանաքար, ոչ մի արձանագիր:

Հ ա յ ա ս տ ա ն ը — նրանց բոլորի ընդհանրական գերեզմանը: Նուաճե՛նք Հայաստանը—և այդպիսով կատարած կը լինենք մեր հազարաւոր նահատակ ընկերների կտակը:

Մ. ՎԱՐՍՆԴԵԱՆ

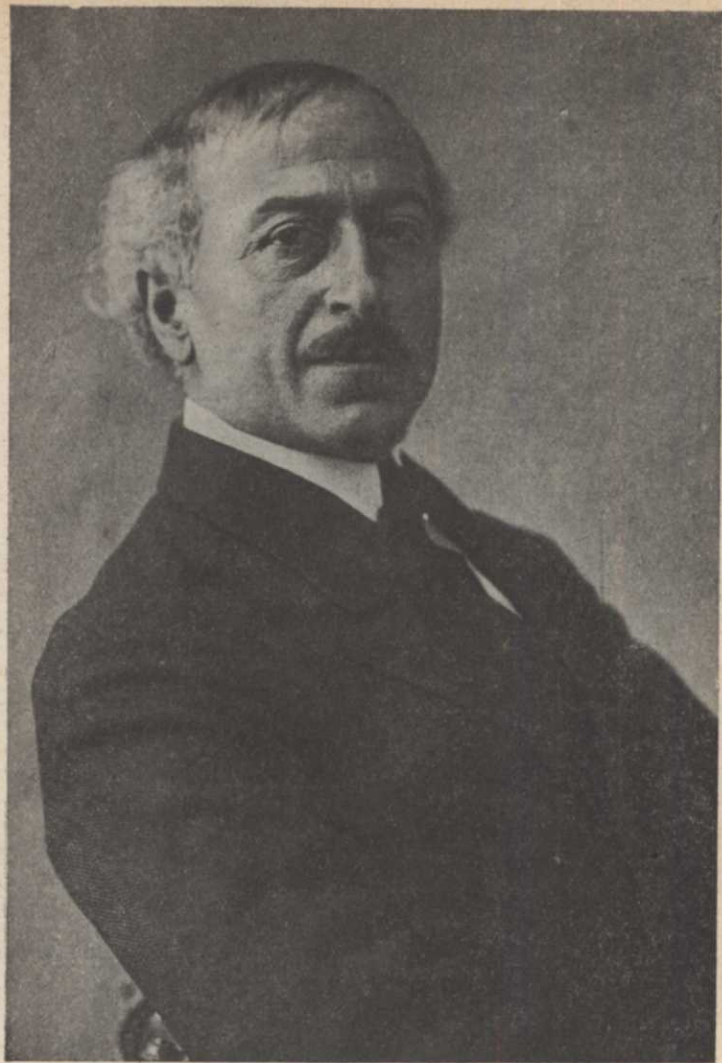
Նուէրններու րաշխտում Բորդ-Սայիտի հիւանդանոցին մէջ

ԱՐԱՐԱ

Արաբիոյ խրոխտապանձ կուրծքին վրայ վեհախառ
Հեռու վանէն, Կովկասէն և հայերենի յուշերէն,
Դո՛ւն Արարա, մեր յոյսին ճառագայթ . մըը եղար՝
Եւ յազմութեան դափնեզարդ լուսակամարը վսեմ...

Մեր ափերէն շատ հեռու, անապատի երկնին տակ,
Դո՛ւ սրբազան Զոհարանն աստուածագօր ուխտերուն...
Կոթողացող խողալին դու լուսասիւնն ըսպիտակ...
Դո՛ւ անբարբառ հիմնարկէքն զոհակոյտին մահաքուն...

Դարերուն հետ ապագայ և ազգերուն հետ բոլոր,
Որոնք պիտի ճանաչեն անմահութիւնը ցեղին,
Դո՛ւն յաւիտեան պիտ մնաս՝ որպէս խուհուրդ մանսովոր,
Մինչեւ որ նոր աշխարհ մը զայ խորտակել փառքն
քուկին...

Տաղանդաւոր ծովանկարիչ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՌՈՒԵԱՆ

ՌՈՒԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

Ե Ի

«ՑԵՂԻՆ ՉԱՒԱԿԸ»

Արեւմտահայ գրականութեան սիրելի ղէմքերից էր Ռուբէն Չարդարեան: Իր գործը նման է իր կեանքին, տխուր, մեյամաղձիկ, խոհուն և ողբերգական: Մեր ժողովրդական անծայրածիր վըշտի մէջ հնարաւորութիւն չունեցանք պատմել և վերլուծել նրա երկերը, որ գեղարուեստական մաքուր յղացումներ են և որ կ'ապրին ու կը մեծանան այնքան, որքան մեր ժողովուրդն ինքը կը մեծանայ:

Ռուբէն Չարդարեան բնավայրի ժողովուրդն է, իր լեզուով, իր հոգեբանութեամբ, իր ոգով ու իմաստութեամբ: Գաղութը, Կ. Պօլիսը զրել են նրա վրայ որոշ ազդեցութիւն, որ դժբախտաբար գրական չէ և որ նրա գործի անմիջականութիւնը, ինքնաբղխութիւնը ազաւաղել է մասամբ:

Իր գրական գրեթէ բոլոր առաքինութիւնները նա ստացել է մեր բնավայրի ժողովուրդից, անշուշտ իր պայծառ անյատականութեան մէջ յըղկելով և լուսաւորելով այն:

Արտաքին գրականութիւնը, Եւրոպան, Կ. Պօլսի միջավայրը նրա գրական մեծութեան մէջ որ և է դեր չունին: Եթէ կամենանք անպատճառ փնտրել արտաքին ազդեցութիւն կը—նկատենք արեւելքի ազդեցութիւնը: Ապրելով արեւելեան ժողովուրդների ու բանահիւսութեան ոլորտում՝ Ռուբէն Ջարդարեան լաւագոյն ներշնչումներ է ունեցել այնտեղից: Ոճի մէջ որոշ գոյներ, երեւակայութեան մէջ որոշ տաքութիւն, պատկերների մէջ որոշ պերճութիւն և զգացումների մէջ որոշ մեղկութիւն գալիս են արեւելեան աշխարհից, բայց դրանք էլ ձուլուած հայ զեղազէտի անհատականութեան մէջ և ազնուացած:

Ռուբէն Ջարդարեան գերազանցապէս հայրենի վիպագիր է, հայ միջավայրի հոգեբան, հայ գիւղացու, մանուկի, ծերունու, հայ կեանքի արտայայտիչ:

Նրա երկերը կարգալիս դուք զգում էք ձեզ մի զարմանալի մտերիմ աշխարհում: Բակը և փողոցը ընտանի, տունն ու դաշտը ծանօթ, մարդիկը հարազատ, երեկոն մտերիմ, զգացումներն ու խոհերը քնքշօրէն բարեկամ, աւանդութիւնները հայրենի— և ամէն ինչ այնքան կարօտալի:

Մեր երկրի իմաստութիւնն է ցոլանում նրա երկերի մէջ, մեր աշխարհի բարոյականը և մեր թախծալից միջավայրի երազներն ու իդէալները:

Կարդացէք «Տան սէր»ը, թերթեցէք «Սեւ հաւր կանչեց», տեսէք «Վախ ես մեռնէի», յուշ

ածէք «Գարնանամուտի դաշտանկարը», մրմնջացէք այդ յուզիչ «Պուտ մը, ջուր»ի վրայ—և դուք ամենուրեք կ'զգաք վաղուց ծանօթ, սիրելի, մտերիմ աշխարհում:

Լինելով գերազանցապէս հայրենի՝ Ռուբէն Չարդարեանի երկերը զարմանալի կերպով մարդկային են: Մարդն է դուրս բերուած այնտեղ, մեր աշխարհի յարատեւ տանջուող, յուսացող, երազող մարդը: Փոխեցէք անուէները, փոխեցէք տեղերը— և նրանք դարձեալ հասկանալի ու գեղեցիկ կը մնան: Որովհետեւ Ռուբէն Չարդարեան կարողացած է պահել իր նիւթերի վրայ բանաստեղծի, գեղագէտի հայեացքը: Հայ աշխարհը նրա համար ընդհանուր մարդկութեան մի մասնիկն է և հայ մարդը՝ բոլոր մարդկանց եղբայրը:

Եւ այս պարագայից ամենեւին չեն նսեմանում նրա ստեղծագործած ժողովրդական տիպերը: Ընդհակառակը, այդ տիպերը աւելի են հետաքրքրական դառնում ցոյացնելով իրենց մէջ այն, ինչ որ մարդկային է, ընդհանուր է, ամենինն է:

Գեղարուեստագէտը այնքան աւելի արժէք ունի, որքան աւելի հակամէտ է տեղականը, մասնաւորը ձուլելու իր երեւակայութեան մէջ և պատկերելու ընդհանուրը, հանրամարդկայինը: Չպէտք է կարծել, թէ համամարդկային մեծ բանաստեղծները հայրենագուրկ են և ապերկրացած, և թէ նրանց ստեղծագործութիւնների մէջ վտարուած է հայրենականը և երկրայինը: Ընդհակառակը, որքան աւելի

մեծ է գեղազէտը ընդհանուր տեսակէտով, այնքան աւելի հզօր է նա իր երկրի, տեղի, հայրենիքի անհատականութեամբ:

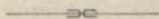
Հոմերոսը հանրամարդկային է և խորապէս յոյն: Շէքսպիրը հանրամարդկային է և էապէս անգլիացի, Տոլստոյը հանրամարդկային է և զարմանալի կերպով ոուս, Գէօթէն հանրամարդկային է և գերազանցապէս գերմանացի:

Հայրենականը միայն ազգասիրական մոտիւների և քաղաքացիական երգերի մէջ չէ: Նա աւելի խորունկ զգացում է և աւելի մշտական իրականութիւն, և լաւագոյն է, որ քաղաքացիականը բարձրանայ միշտ դէպի նա: Ռուբէն Չարդարեանի երկերի մէջ նկատելի է այս ձգտումը քաղաքացիականից դէպի հայրենականը և հայրենականից դէպի հանրամարդկայինը: Կարդացէք նրա «Մարդը չէր Մեռներ», կարդացէք մանաւանդ «Մեծ Չարչարանք»ը, որի մէջ հայրենի վշտին միացած է հանրամարդկային վիշտը և հանրամարդկայինը միացած է տիեզերականին:

Ռուբէն Չարդարեան իր երկերի մէջ ունի բարոյական, հոգեբանական, փոլիսոփայական-քնարական վերլուծումներ: Չափազանց հետաքրքրական է, թէ մեր ողբացեալ հեղինակը որչափ յաջողութիւն է ունեցել այդ կարգի պատմուածքների մէջ և թէ մարդկային հոգին ու գործերը նրան ի՞նչպէս են ներկայանում: Այսօր, այս սակաւաթիւ էջերի մէջ, չպիտի կարողանանք այդ աշխատանքը կատարել:

Գուցէ թէ մէկ ուրիշ ժամանակ հնարաւորութիւն ունենանք մեր ոյժերը ներածին չափ կատարել այդ պարտքը դէպի մի հեղինակ, որ արեւմտահայ նոր գրականութեան մէջ այնքան առանձնայատուկ տեղ ունի և որ աւա՛ղ այնքան ողբերգական կերպով հեռացաւ այս բիրտ աշխարհից, իր աննման ընկերակիցների հետ:

Այսօր կուգէինք մի քանի խօսքով վեր հանել նրա գրականութեան մէկ փոքրիկ էջը միայն և երկու տող նուիրել նրա «Յեղի Չաւակ»ին:

Այս փոքրիկ պատմուածքը պատկանում է ընկերական-հասարակական գրուածքների շարքին: Ռուբէն Զարդարեան այդ տեղ աշխատել է իր գեղագէտի հայեացքը ուղղել դէպի ընկերական կեանքը, վերլուծել հասարակական յարաբերութիւնները և ցոյց տալ հասարակական դասակարգերի բարոյականը:

Ընկերութիւնը Ռուբէն Զարդարեանին երեւում է որպէս տարբեր դասակարգերի և տարբեր վիճակների մի բարդ օրգանիզմ: Երանելի միակերպութիւն չկայ այդ օրգանիզմի մէջ: Մէկ կողմը կանգնած են մեծատունները, միւս կողմը՝ ընչազուրկները:

Ահաւասիկ պատմուածքի ընդհանուր հիմքը, Վարդանը այդ պատմուածքի հերոսն է, անյայտ:

անծանօթ, գիւղի հողագուրկ գաւակը, որ քաղաք է գալիս աշխատելու և իր դժբաղդ գոյութիւնը քարշ տալու: Քնդաքը հարուստ է և լիառատ, բայց վարդանը այդ հարստութեան մէջ որ և է բաժին չունի:

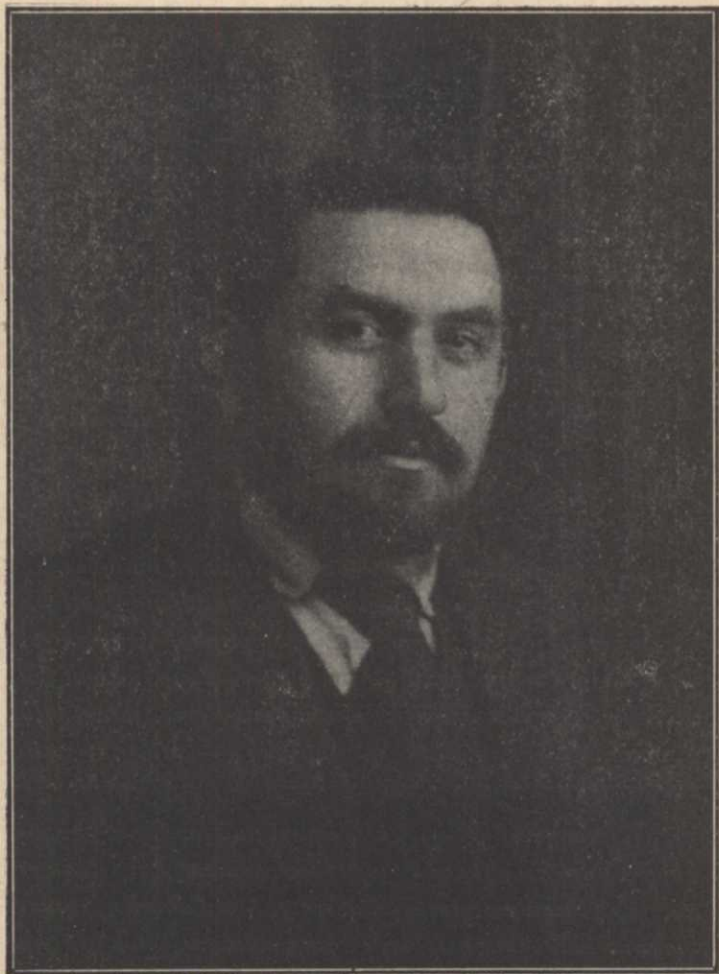
Հասարակութիւնը նրան աշխատանք չի տալիս: Եւ վարդան մուրացկան է դառնում: Յերեկները նա իրափառում է փողոցներում և գիշերները մնում է «բաղնիքի պատերուն տակ»:

Այսպէս անցնումէ քաղաքի ամենօրեայ, սովորական է կեանքը, երբ մի դժբաղդ օր ցաթում «արիւնի արշալոյսը»: Կոտորած է: «Հարուստները, մեծատունները, աղաները ապաստանեցան լատինաց եկեղեցին, թուրքի ախոռները, նոյն իսկ ճամիւները:» Խառնաշփոթութեան ժամին մոռացան կին, գաւակ, հարազատներ, և մտածումէին իրենց անձը փրկելու մասին: «Իրենց հոգին, պատիւը տարան յանձնեցին դուշմանի գութին, դանակին...» մահմետականացան և ազատուեցին:

«Հետեւեալ օրը ամենուրեք «սաւառնեցաւ Մուհամմէտի ահաւոր ուրուականը»: Տաճիկ մոլեռանդները որոնումէին քաղաքի մէջ խեղճ ու դժբաղդ հայեր և պահանջումէին աղօթել հաւատացեալ մուսուլմանի պէս: Եւ ահա մօտեցան նրանք բաղնիքի պատերին և այնտեղ գտան «մարդկային ըստուեր մը»—վարդանը:

—«Սելեվէթ», պահանջեցին նրանք.

—«Յանուն Հօր և Որդւոյ»... ձայնեց վարդան համարձակօրէն:

Ս. ՅԱՎՈՒԲԵԱՆ

«Անօթի տղան սարսափեցաւ դաւաճանելէ իր անուան, իր հաւատքին, իր արիւնին:»

— «Շո՛ւն, տակաւին չե՞ս իմացած, թէ դուրսը ինչ է կատարուած, սելեպէ՛թ,» պահանջեցին նորէն հրացանները վարդանին ուղղած:

— «Յանուէն հօր և որդւոյ»... կրկնեց ձայնը:

Ապա հրացանները պայթեցին անմիջապէս, ահեղ որոտում տեղի ունեցաւ, լսելի եղաւ սուր ճիչ և մի բան վայր ընկաւ...

Ահաւասիկ ամենը:

Ռուբէն Չարդարեան այս փոքրիկ պատմուածքի մէջ հաւատարիմ է մնացել ինքն իրեն: Նիւթը բաւական վտանգաւոր է, արուեստագէտը դիւրութեամբ կարող է սայթաքել այնտեղ, քարոզը, հրահրապարակագրութիւնը մօտ են նրան, մանաւանդ կեղծ քարոզը և ազգայնամոլ ու նեղմիտ հրապարակագրութիւնը: Ռուբէն Չարդարեան, սակայն, լինելով միաժամանակ հրապարակագիր՝ զբաղան գործի մէջ պահպանել է արուեստագէտի լաւագոյն յատկութիւնները տեսնել, վերլուծել կեանքը իմաստունի պէս և պատկերացնել այն նկարչի նման:

Նկատեցէք ի՞նչպիսի պարզութեամբ և յստակութեամբ է սկսւում այս պատմուածքը: Ազատ աւելորդ նկարագրութիւններից, ոսմանտիք զբաղանութեան յատուկ այն շատախօսութիւնից, որ ամեն մի գրուածքի սկզբում անհրաժեշտ էր համարւում և որ այնքան տաղանդաւոր կերպով հեզնել

է անուանի երգիծարանը, Յակոբ Պարոնեան, իր «Մեծապատիւ Մուրացկանները» սկզբում:

Կեանքի հակադրութիւնը ձեռք երեւում է անմիջապէս, մի քանի կարճ խօսքերի մէջ:

— Ո՛ւր տեղացիես, տղա՛յ.

— Չարսանճագցի, աղա՛.

— Անո՞ւնդ.

— Վարդան:

Այսպէս է սկսւում պատմուածքը—և դուք արդէն տեսնում էք, թէ ի՞նչպէս է բացւում վարագորը մի ողբերգական կեանքի վրայ:

Եւ մի քանի տող յետոյ գաւառի կենդանի, յուզիչ պատկերացումը, որտեղ երեւում է Ռուբէն Չարդարեանի յստակ դիտողութիւնը եւ նրկարագրական կարողութիւնը մի քանի պարզ խօսքերով, որոնց տակ սակայն թագնուած է զարմանալի խորին իրողութիւն: «Չարսանճա՛գ, մրեղելի՛ք գաւառ, ուր տարին տասներկու ամիս սովէ եւ մատ մը հացը՝ արիւնի գին: Հողը Արսւան պէկինն է, տունը Արսւան պէկինը, աղբիւրին ջուրն ու երկինքին արեւն ալ Արսւան պէկինը. . .»

Հասարակական այս աղետաւոր պայմանների մէջ հայը զոհւում է անշուշտ աւելի շատ, բայց զոհւում է նաև քիւրտը: Ռուբէն Չարդարեան արուեստագէտի արարկայականութեամբ պատկերացնում է հեռաւոր Չարսանճագի կեանքը և հայի ու քիւրտի դրութիւնը այդ կեանքի մէջ:

«Ու Չարսանճագը սով է, միշտ սով: Մարդի-

կը անօթի են, քիւրտն ալ ու հայն այ: Բայց զօրեղին թաթին մէջ եթէ թոնիրի ամբողջ հաց մըն ալ չգտնուի ամէն ատեն, զոնէ փշրունք մը կայ, վա՛յ անգօր:»

Այս պայմանների մէջ հայը չի կարողանում մնալ գաւառում, գիւղում, ուր հող չունի և ուր հողը քիւրտ պէկի սեփականութիւնն է: Տնտեսական պայմանները ստիպում են ուրեմն հային ձգել գաւառը, գիւղը և կենդրոնանալ քաղաքների մէջ: Ռուբէն Չարդարեան, իբրեւ գեղարուեստագէտ, հասարակական կեանքը վերլուծելով այն հետեւութիւնն է հանում ճիշտ, ինչ հետեւութիւն հանել է ժամանակին մեր նշանաւոր հրապարակագիրը— Միքայէլ Նալբանտեան—իւր յայտնի «Երկրագործութեան» մէջ:

Եւ այսպէս. «Հայը Չարսանձագը կը ձգէ ու Խարբերդ կուգայ կոնակով քար ու աղիւս կրելու, բայց մինչեւ որ մէջքը այդ քարին ու աղիւսին օրհնեալ բերը գտնէ՝ ստիպուած է մուրա՛լ:

— Խաթուն կտոր մը հաց:»

Ռուբէն Չարդարեան հասարակական անարդարութիւնը ցուցնելով և սոցիալական կեանքի ողբերգութիւնը պատկերացնելով չէ բաւականացել: Նա աշխատել է ներս թափանցել գործող անձերի հոգեբանութեան մէջ, ըմբռնել դասակարգերի գործողութիւնների իմաստը, ցոյց տալ վերջապէս այն բարոյական յենարանները, որոնցով շարժում են անձերը և դասերը:

Այս մասի մէջ Ռուբէն Չարդարեան շատ հետաքրքրական վերլուծումներ է տուել:

Կոտորածը սարսափ է ազդում «քաղքենի դիւրակեաց» դասին: Նրա հոգին չի կարողանում վարժուել հերոսական ինքնամոռացութեան ու անձնագոհութեան: Նրա մէջ մշակուել է համակերպուող հոգեբանութիւն, որի պատճառով ամեն բան զոհում է, միայն թէ կարողանայ իր մեղկ գոյութիւնը պաշտպանել և ունենալ որոշ կենդանական հաճոյքներ: Կամքի, դիմադրութեան, բարոյականութեան օրգանները նոյնացած են նրա մէջ: Գիտելիութեան ժամին նա մոռանում է ոչ միայն իր հայրենիքը, ժողովուրդը, որ աւելի վերացական գաղափարներ են նրա համար, այլ և իր ընտանիքը, կիներ, գաւակները:

Նրա հոգեբանութիւնը ողորմելի է և բարոյականը վրիպած:

Ահաւասիկ մէկ կողմը:

Բայց միւս կողմը կայ, բնչազուրկ և առաքինի վարդանը, հայ չարքաշ գիւղացու տիպը: Նա սովոր է ինքնամոռացութեան և անձնագոհութեան: Դարաւոր նեղութեան ու զրկանքների մէջ նա մշակել է կամք և դիմադրական ոգի: Բարոյականութիւնը նրա համար դատարկ հնչիւն չէ կամ տեսական վարդապետութիւն: Նա իրապէս և էապէս բարոյական է: Նա անձնագոհութեան կերթայ ոչ միայն իր գաւակների և ընտանիքի համար, բնական կերպով և առանց տրամաբանելու այն, այլ և կը

մեռնի իր ժողովրդի, հաւատքի, ազգութեան համար, ընդունելով այդ մահը իբրեւ մէկ խորհրդաւոր պարտականութիւն: Եւ երբ մոլեռանդ, արիւնարբու տաճիկները հրացանները ճակատին բռնած՝ պահանջեն նրանից աղօթել մուսուլմանի պէս, նա համարձակօրէն կը ձայնի.

«Յանուն հօր և որդոյ...»

Նրա հոգեբանութիւնը իր այս պարզութեան ու արտաքին անշուքութեան մէջ զարմանալի կերպով խորունկ է և նրա բարոյականութիւնը պայծառ:

Ահաւասիկ ժողովուրդի որդին, Ռուբէն Չարդարեանի խօսքով՝ Յեղին Չաւակը, որ զիտէ դիմադրել և հերոսական մահով մեռնիլ, իր դաւանանքին և իր ինքնութեանը հաւատարիմ:

Այս մահը, ըստ երեւոյթին անշուք ու ապարդիւն, արգասաւոր և ստեղծագործող մահերից է զերագանցապէս: Ժողովրդի համար, հաւաքականութեան համար այդ մահը մէկ բարոյական ստացուածք է, ինչպէս եղան այն բոլոր մահերը, որ յաջորդեցին նրան և որ ընդունում են մեր պատմութեան վերջին քառորդ դարը:

Ինքն էլ, մեր անմոռանալի Ռուբէն Չարդարեանը և իր սքանչելի ընկերները՝ նոյն ճանապարհով գնացին:

Բայց դա նոյնպիսի ստեղծագործութիւն է, եղբրական ու գեղեցիկ, որ կտակ է թողնուում նոր սերունդին և որ պիտի լուսաւորի մեր վաղուան ճամբան:

Պատկեր մը հայկական մարտիրոսագրութենէն

ԴԱՌՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱԿԸ

Պատուհանէս կ'երկարէ ձեռք մ'անձանօթ
Ինձ ժպտելով ամէն գիշեր բաժա'կն իր...
Ու կ'անհետի մինչ յուսահատ ու հեզնոտ
Գիւղին ծայրէն կ'աննեմ քրքիջն իր կարմիր...

Բայց այս անգամ պիտի խլեմ քաջի պէս
Բաժակն անոր, ու մէկ ումպով խմելով
Դառն գինին իմ դողահար շրթներէս՝
Պիտի խեղդեմ հպարտ ծիծաղն իր վրդով...

Մա'յր իմ, սնարէս ժպիտդ երբեք չբաժնես՝
Երբ անձանօթ ձեռքն այս գիշեր փորձէ գիս.
Ու երբ խլեմ բաժակն անոր, հա'րս, ճակտէս
Սրբէ վերջին կաթիլներն իմ սարսափիս...

Ահա կուգան. ժպտէ', մալր իմ, ժպտէ', հարս,
Ու ժպտեցէք ոգիներն իմ սիրական...

Մարմինս յօժար է այս գիշեր քաջի նման,
Յօժա՛ր հոգիս՝ գերդ երիվարն հրավարս...

Արեւն առտուն երբ ներս մտնէ վարանոտ՝
Պիտի գտնէ ծիծաղ մ'ոտքիս տակ մեռած,
Պառան ալ որ կ'անցնի տունէն առտուանց,
ժողովէ բեկորն հէք բաժակի մ'անձանօթ...

1916

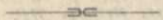
Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Գաղթականներու Նախապետը

ՖՐԱՆԿԱԽՏԸ

Եթէ կայ ազէտարեր վտանգ մը, որուն ծաւալումին դէմ պայքարելու ենք ամէն նախզգուշական միջոցներով՝ վաղուայ սերունդն անվթար պահելու համար, այդ ալ վննեբական վտանգն է: Եթէ կայ ախտ մը, որ ամէն հիւանդութիւններու ու դժբաղդութիւններու ակն է. այդ ալ Ֆրանկախտն է. թոյնը ջղային դրութեան, որ կը տկարացնէ անհատին մտաւորական ու ֆիզիքական կարողութիւնները, կը վատթարացնէ սերունդը, անկարող այլևս արտադրելու:

Ֆրանկախտը 1495-ին Նոր Աշխարհէն Գոլոմպոսի նաւաստիներուն միջոցաւ անցաւ Եւրոպայ: Ժամանակի բժիշկներ շուարած մնացին այս նոր պատուհասին առջեւ որ համաճարակի համեմատութեամբ կը ծաւալէր ժողովրդի ամէն խաւերուն մէջ: Ֆրանսական կառավարութիւնը այս ախտաւոր վրտանդին առջեւ աննելու համար, հրամայեց Ֆրանկախտէ վարակուած բոլոր օտարականներու 2 ժամէն Փարիզէն հեռանալ և բժիշկներն ալ մասնաւոր դարմանատուններու մէջ հաւաքել տուաւ: Դժբաղդաբար ամէն ջանք անօգուտ, որովհետեւ ժամանակի բժշկութիւնը ո՛չ հիւանդութեան պատճառ-

ներուն տեղեակ էր և ո՛չ ալ փոխանցումի միջոցնե
րուն, այլ պարզապէս դայն կը նկատէր Աստուծոյ
մէկ պատուհասը:

Mercure-ն ու Gaïac-ն էր միակ դարմանը և ա-
նանկ պայմաններու տակ, որ աւելի վնասակար կը
դառնային քան օգտակար: Այսօր բարեբաղդաբար
բժշկութիւնը, թէպէտ սահմանափակ, բայց որոշ
քայլեր առած է այդ ախտի, ըլլայ նախդգուշական
միջոցներու, ըլլայ դարմանումի մասին, ֆրանկախ-
տի փոխանցութեան պատճառ *micro-organisme tre-*
ponema pallidum de Schaudin-Hoffman արդէն ճշ-
դուած է ու նոյն կենդանի, շարժուն, օձապտոյտ
ձեւին տակ իւր թրամփրոսքոփով կարելի
է տեսնել: Շնորհիւ Metchnikoffի և Rontի աշխա-
տութիւններուն այդ ախտը կապիկներու ու ճագար-
ներու ներարկուած է: 1903-էն ի վեր Տօքթ. Guéry
հիմնուելով միքրոպներու բազմակերպարանքին
(polymorphisme) ֆրանկախտի *micro-organisme-ին* ալ
շատ մը ձեւերու գոյութիւն ունենայը կապացու-
ցանէ *milieu de culture-ներու* միջոցաւ և հիմնուելով
իր գործնական, փորձառական ծանօթութիւններուն,
հրապարակ նետած է *serum* մը, որ բոստ կարգ մը
սակաւա իւր բժիշկներու, ամենածանր պարագա-
ներու մէջ իսկ նպաստաւոր արդիւնք տուած է:

Դժբաղդաբար ո՛չ *mercure* ու *iodure*, ո՛չ 606-ն
ու 914ը, ո՛չ 1116-ն ու 102-ը և ոչ ալ Տօքթ. Բիրիի
սեբոմը յաջողած են վերջնականապէս բժշկել
ֆրանկախտը: Ըստ Բրօֆ. E. Jeanselmeh, ֆրանկախ-

ՏՕՐԹ- Գ. Մ. ԿԱՐՈՅԱՆ

տի առաջին շրջանին arsenical գորաւոր դարմանու-
մով կարելի է անոր վնասարեւ հետեւանքներն ար-
գիլել, ախտաւորումը կասեցնել (stabiliser) բայց զըժ-
բաղդարար զայն բժշկելու մենաշնորհը դեռ ու է
դեղի տրուած չէ:

Վեներական համաճարակի ծաւալումին գլխա-
ւոր պատճառներէն մէկն ալ զայն միմիայն ամօթա-
պարտ հիւանդութիւն նկատելն է, որով շատեր
կ'ստիպուին վերքերնին ծածկել, ուրիշներու բեր-
նին ծամոց չ'ըլլալու համար:

Շատ կը սխալին անոնք որ ֆրանկախտը միայն
սեռային յարաբերութիւններու արդիւնք կը նկա-
տեն: Եղած են բժիշկներ, մանկաբարձներ, որոնք
պարտականութեան գլուխը ծառայելու պարագային,
անգիտակցաբար վարակուած են: Ուրիշներ սափ-
րիչի մը անդգուշութենէն, սրճարանի մը կամ ճա-
շարանի մը աղտոտ սպամներէն վարակուած են եւ
քանի'ներ, դժբաղդարար, մտերմական անմեղ համ-
բոյրի մը զոհ գացած են: Ստնտու մը, իր զակկին
օրինաւոր բաժինը: չքաւորութեան պատճառաւ ու-
րիշ երախայի մը ծախելով, կրնայ վարակուիլ կամ
զայն վարակել:

Ամէն շաբաթ 8-10 տարեկան մանուկներու կը
հանդիպիմ Բասթօրեան հաստատութեան մէջ, ուր
ծնողաց առաջնորդութեամբ կուզան արիւննին քննել
տալու համար: Կը խնդրեմ, ըսէ՛ք, ինչո՞վ են յան-
ցաւոր այս անմեղ պզտիկները: Ասոնք պարզապէս

գիտակից, երբեմն ալ անգիտակից ծնողքներու ժառանգականութեան զոհերն են:

Ըստ Բրոֆ. Fournier-ի վիճակագրութիւններուն 300 Ֆրանկախտէ վարակուած ընտանիքներու 277ը ժառանգական են, իսկ 1127 յղացումներու 327ը վիժում կամ վաղահաս մահ, դարձեալ Ֆրանկախտի ծնունդ. որով յիմարութիւն է ամէն Ֆրանկախտէ վարակուածներ միմիայն սեռային յարաբերութիւններու արդիւնք նկատել: Ընդունելով հանդերձ թէ փոխանցումի ամենաթունաւոր ալը այս վերջինն է:

Այս ահաւոր ախտը, ամօթապարտ հիւանդութիւն անունին տակ ծածկելով չէ որ պիտի կարենանք զգուշացնել նոր սերունդը. այլ, բացորոշ կերպով խօսելու ենք անոր գործած աւերներուն վրայ: Հաստատենք առողջապահական ստիպողական դասընթացքներ մեր բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ, պարտաւորիչ ընենք Ֆրանկախտի գէպքերուն տեղեկատուութիւնը: Բժշկական խիստ քննութիւն հանրատուններու, գէթ շարաթը երկու անգամ: Նպաստաւոր պայմաններով արեան քննութեան laboratoireներ հաստատենք հայաշատ կեդրոններու մէջ, եւ այժմէն Հայկական հանրապետութեան ու կիլիկիոյ շրջաններուն մէջ:

Ընդունինք ամուսնական բժշկական վկայագրի օրինաւոր դրութիւնը, որովհետեւ իւրաքանչիւր Ֆրանկախտաւոր 4-5 տարի կանոնաւոր դարմանումէ եւ արեան քննութենէ ետք միայն կրնայ հանդարտ խղճով ամուսնանալ, եթէ չուզեր իր կինն ու

զաւակները թունաւորել: wassermannը Ֆրանկախտի դարմանումին controleն է, անհրաժեշտ գէթ տարին հեղ մը, առանց անոր կանոնաւոր դարմանում կարելի չէ: Ահա այս անհրաժեշտ միջոցներով միայն կարելի է վեներական համաճարակը սահմանափակել:

Բուն վասէրմանը բաւական կնճոտ է, բարեբաղդաբար յարգելի ուսուցիչս A. Latapie Բասթօրեան հաստատութեան արեան քննութեան laboratoire ի պետ, որուն վեց ամիսներէ ի վեր աշակերտելու պատիւն ունիմ ու երախտագիտական պարտք կը համարեմ հրապարակաւ շնորհակալութիւններս յայտնել, զայն շատ պարզած է, ուր ո՛չ ambocepteurի եւ ո՛չ ալ complementի պէտքը կայ և արդիւնքը այնքան գոհացուցիչ է որքան բուն վասերմանինը:

Ընդհանուր պատերազմը մեր դարաւոր անհուն ցաւերուն վրայ նոր դարտեր ալ աւելցուց: Հայութեան յաւիտենական թշնամին, թուրք բորենին, դիակներով, աւեր ու թաւանով չ'սպաննաց մեր գոյութեան, այլ վերապրող սերունդն ալ թունաւորեց թոքախտով ու ֆրանկախտով: Առաջինը թըշուառութեան ու չքաւորութեան ծնունդ, իսկ երկրորդը՝ զուլումի բոնաբարութեան ու տգիտութեան: Ահա ի՞նչ տխուր կացութեան առջեւ կը գտնուի այսօր ամբողջ հինգ տարի մահուան դէմ պայքարող ու վերապրող հայութիւնը: Ահա՛, ինչ լեռնակուտակ պահանջներու ու խոչընդոտներու առջեւ

կը գտնուի դիւցազնական անհուն զոհողութիւններու ծնունդ նորածին Հայկական հանրապետութիւնը:

Պայքարինք վեներական վտանգին դէմ մեր ամբողջ կարողութեամբ ու պիտի ունենանք սերունդ մը առողջ մարմնով, առողջ մտքով, որ պիտի ըլլայ հիմնաքարը մեր ազգային գոյութեան, անընկճելի բազուկը Միացեալ Անկախ Հայաստանի:

ՏՕՔԹ. Գ. Մ. ԿԱՐՕԵԱՆ

ՀԱՄՕՆԻԿ (ՄՐՆԻԿ) ՕՅԱՆՁԱՆԵԱՆ

ՀԱՄՕՆԻԿ (ՄՕՆԻԿ) ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ

(1900 — 1918)

Նայեցէք այդ պատկերին, նայեցէք այդ թուականին: Պատանի էր նա, զրեթէ մանուկ — բայց սիրտը լի մարդկութեան և մեր հայրենիքի սիրով:

Այդ պատանին խորհրդանշանն է հայ ժողովրդական ողբերգութեան և մեր անհաւասար պայքարի: Ծնուած է 1900 թուականին, Յուլիսի 6ին: 1917 թուականի ուսական մեծ յեղափոխութեան օրերին թիֆլիսի աշակերտութեան ամենաեռանդուն և անձնուէր կազմակերպողներից էր: Նոյն թուականի դեկտեմբերին, Գիմնազիոնի 8 ըդ դասարանը աշակերտ, թողեց աշակերտական նստարանի և նետուեց դէպի ռազմաճակատ: Մամնակեցեց կարնոյ, Երզնկայի պաշտպանութեան, և ինկաւ հերոսաբար մեծ Ղարաքիլիսէի կռուի մէջ 1918 թուականի Մայիս 25—26:

Զգիտենք թէ ո՞ւր է հանգչում այդ պատանու մրրկալից գլուխը: Յաւիտենական յարգանք նրա անյայտ աճիւնին:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԴԵՐԱՍԱՆ Պ. Մ. ՋԱՆԱՆԵԱՆ

Գլխաւոր հիմնադիր ու ղեկավար Պոլսոյ Հայ Տրամաթիկ ընկերութեան, որ ուսումնասիրութիւններու համար եկած ըլլալով ֆարիզ, ստանձնեց «Վերածնունդ» Թատերախումբի ղեկավարութիւնը և Շանգէլիցէի Թատրոնին մէջ ներկայացուց Շիրվանցաւտէի «Զար Ոգի» Թատերախաղը մեծ յաջողութեամբ:

Սիրելի Տօթթէօր.

Ոտրապէս զգացուած՝ ձեր ըրած պատիւէն պատրաստ եմ հաճոյքով տեղեկութիւններ տալու ձեզ երաժշտական կրթութեանս մասին, որոնք կըրնան օգտակար ըլլալ իմ՝ երիտասարդ հայրենակիցներուս:

Ծնած եմ Եգիպտոս, ու մանկութեանս եկած եմ Փարիզ ծնողքիս հետ միասին:

Միակ փափաքս և հաճոյքս եղած է ջութակ ածել սորվիլ. ծնողքս նշմարած ըլլալով իմ այս ընդունակութիւնս, ուզած են որ աշակերտիմ երաժշտական դասընթացքներու:

Տասը տարեկանիս՝ արդէն աշակերտ էի անուանի վարպետ Ալֆրէտ Պրէօնի, որուն աւանդած դասերէն չափազանց օգտուած ըլլալով, երախտապարտ եմ իրեն: Մինչեւ տասներկու տարեկանիս աշակերտեցի, պատրաստուելով մտնելու երաժշտանոց:

Յաջողեցայ մտնել երաժշտանոց, հետեւելով երեք տարի՝ նախապատրաստական դասընթացքներուն, տնօրենութեամբ Պ. Պրէօնի: Կարողացայ նաեւ հետեւիլ բարձրագոյն դասընթացքներու, համալուար վարպետ Պ. Լըֆօրի տեսչութեան օրով:

1917-ին քննութիւն անցնելով, առաջին մրցա-

JOHN S. LEWIS, O.P.

նակը շահելու բաղձն ունեցայ: Կը մնար նաեւ շահիլ պատուոյ մրցանակը, (մրցում մը որ տեղի կ'ունենար առաջին մրցանակը շահողներու մէջ միայն): Այս քաջակերիչ և զեղեցիկ դրուժիւնը հաստատուած է միայն երկու տարիէ ի վեր:

1918-ին շահեցայ պատուոյ մրցանակը: Այն ատեն 19-ը տարեկան էի:

Ուսանողութեանս այս վերջին տարուան ընթացքին մասնակցեցայ նուագախումբի դասարաններուն, տնօրինութեամբ Վէնսան Տ'էնտիի և Գամիյլ Շրվիյարի:

Սիրելի Տօքթէօր, հետեւած ըլլալով Ֆրանսայի մէջ դասական երաժշտութեան, զժբաղդարար դիւրութիւն չունիմ միջոցներ ցոյց տալու իմ հայրենակիցներուս, որոցմէ կարենան օգտուիլ անոնք:

Տաղանդաւոր երիտասարդ հայրենակիցներ կան, բոյոր սրտովս կը մաղթեմ անոնց յաջողութիւն, նաև բաղձը՝ աշակերտելու համրաւաւոր վարպետներու քով, որոնք Փարիզի երաժշտանոցը արուեստագէտներու ներդաշնակ միջավայր մը դարձուցած են:

Ընդունեցէք սիրելի Տօքթէօր, անձնուէր ըզգացումներուս հաւաստիքը:

LHSI SEUHOXBAN

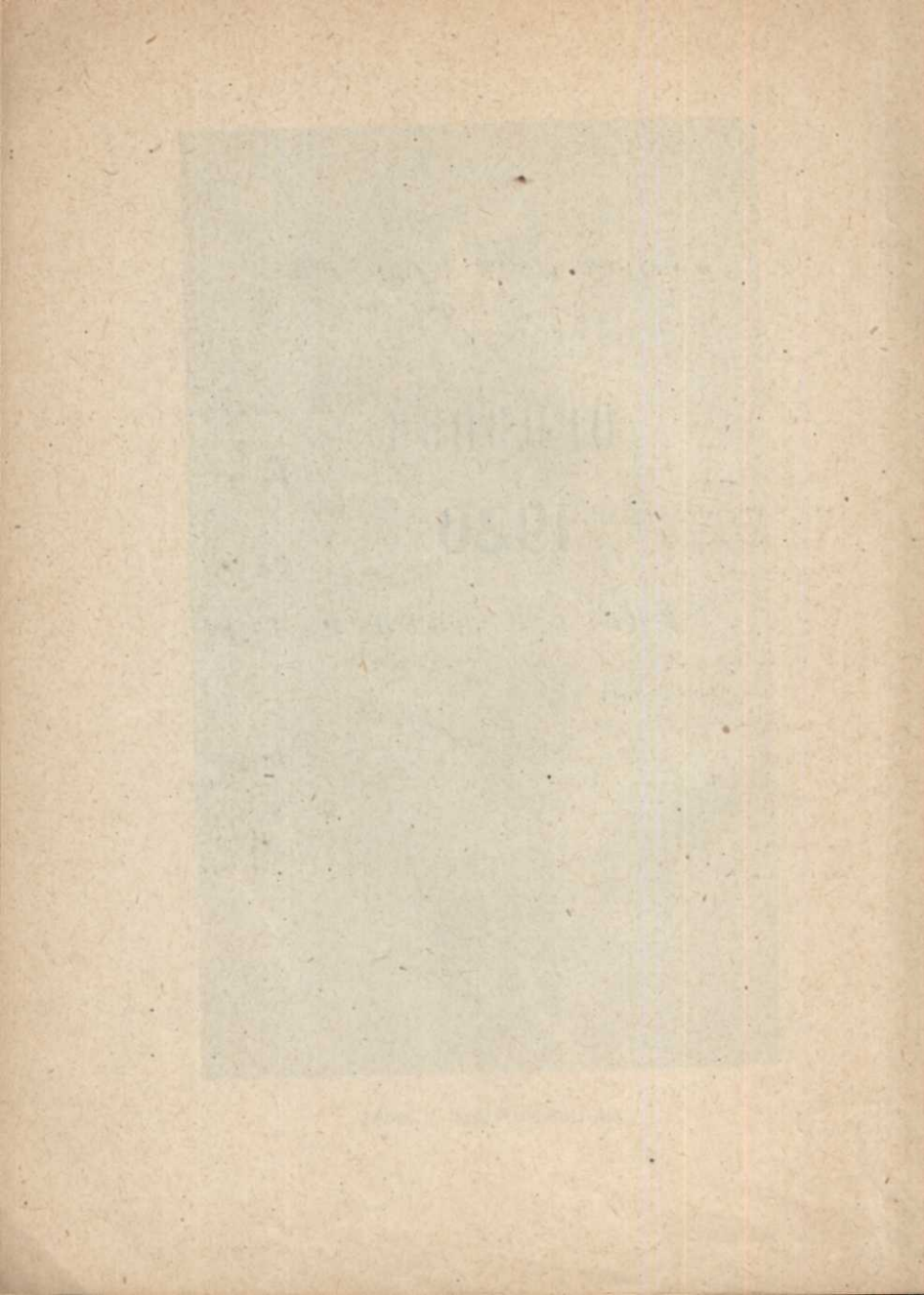

ՏՐԹԹ. Լ. ՀԱՄԱՐԶՈՒՄԵԱՆ

ՕՐԱՑՈՅՑ

1920

ԹՈՒՆԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ԹՈՒԱԿԱՆ ԳԼԽԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐՈՒ
(Նոր Տումարով)

Կարանդ	14 Յունուար
Ծնունդ	19 »
Տօն Վարդանանց	19 Փետր.
Բուն Բարեկենդան	22 »
Տեառնընդառաջ	27 »
Ծաղկազարդ	4 Ապրիլ
Զատիկ	11 »
Համբարձում	20 Մայիս
Բ. Տարեդարձ Հաստատութեան Հայաստանի Հանրապետութեան — Ազգային Տօն	23 »
Հոգեգալուստ	30 »
Վարդավառ	18 Յուլիս
Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի	29 Օգոստոս
Խաչվերաց	26 Սեպտ.
Վարագայ Ս. Խաչ	10 Հոկտ.
Գիւտ Խաչ	9 Նոյեմբեր

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON

1730	1731	1732	1733	1734	1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1747	1748	1749	1750	1751	1752	1753	1754	1755	1756	1757	1758	1759	1760	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795	1796	1797	1798	1799	1800
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

ՅՈՒՆՈՒԱՐ (51 օր)

- 1 — ԵՂ.
2 — Ուր. Եւպոպացւոց կաղանկ
3 — Շբ.
4 — Կիր.
5 — ԲՂ.
6 — ԳՂ.
7 — ԴՂ.
8 — ԵՂ.
9 — Ուր.
10 — Շբ.
11 — Կիր.
12 — ԲՂ.
13 — ԳՂ.
14 — ԴՂ. Հայոց կաղանկ
15 — ԵՂ.
16 — Ուր.
17 — Շբ.
18 — Կիր. Ճրագալոյց Ս. Ծննդեան
19 — ԲՂ. Տօն Օճննդեան Քրիստոսի
20 — ԳՂ.
21 — ԴՂ.
22 — ԵՂ.
23 — Ուր.
24 — Շբ.
25 — Կիր.
26 — ԲՂ. Տօն Անուանակոչութեան Քստ.ի
27 — ԳՂ.
28 — ԴՂ.
29 — ԵՂ.
30 — Ուր.
31 — Շբ.

ՓԵՏՐՈՒԱՐ (29)

- 1 — Կիր.
- 2 — ԲԶ.
- 3 — ԳԶ.
- 4 — ԴԶ.
- 5 — ԵԶ.
- 6 — Ուր.
- 7 — Շր.
- 8 — Կիր.
- 9 — ԲԶ.
- 10 — ԳԶ.
- 11 — ԴԶ.
- 12 — ԵԶ.
- 13 — Ուր.
- 14 — Շր.
- 15 — Կիր.
- 16 — ԲԶ.
- 17 — ԳԶ.
- 18 — ԴԶ.
- 19 — ԵԶ.
- 20 — Ուր.
- 21 — Շր.
- 22 — Կիր.
- 23 — ԲԶ.
- 24 — ԳԶ.
- 25 — ԴԶ.
- 26 — ԵԶ.
- 27 — Ուր.
- 28 — Շր.
- 29 — Կիր.

Եւրոպացւոց Բուն Բարեկենդան

Տօն Սրբոց Վարդանանց

Բուն Բարեկենդան
Ա. Օր Մեծ Պահոց

Տեառնընդառաջ

УУ.Р'S (51 ор)

- 1 — β₂.
- 2 — ϑ₂.
- 5 — ϑ₂.
- 4 — β₂.
- 5 — Π-ρ.
- 6 — ζρ.
- 7 — ηρρ.
- 8 — β₂.
- 9 — ϑ₂.
- 10 — ϑ₂.
- 11 — β₂.
- 12 — Π-ρ.
- 15 — ζρ.
- 14 — ηρρ.
- 18 — β₂.
- 16 — ϑ₂.
- 17 — ϑ₂.
- 18 — β₂.
- 19 — Π-ρ.
- 20 — ζρ.
- 21 — ηρρ.
- 22 — β₂.
- 25 — ϑ₂.
- 24 — ϑ₂.
- 25 — β₂.
- 26 — Π-ρ.
- 27 — ζρ.
- 28 — ηρρ.
- 29 — β₂.
- 50 — ϑ₂.
- 51 — ϑ₂.

ԱՊՐԻԼ (50 օր)

- 1 — Եշ.
- 2 — Ուր.
- 3 — Շբ.
- 4 — Կիր.
- 5 — Բշ.
- 6 — Գշ.
- 7 — Դշ.
- 8 — Եշ.
- 9 — Ուր.
- 10 — Շբ.
- 11 — Կիր.
- 12 — Բշ.
- 13 — Գշ.
- 14 — Դշ.
- 15 — Եշ.
- 16 — Ուր.
- 17 — Շբ.
- 18 — Կիր.
- 19 — Բշ.
- 20 — Գշ.
- 21 — Դշ.
- 22 — Եշ.
- 23 — Ուր.
- 24 — Շբ.
- 25 — Կիր.
- 26 — Բշ.
- 27 — Գշ.
- 28 — Դշ.
- 29 — Եշ.
- 30 — Ուր.

Ծաղկազարդ. Եւրոպացւոյ Զտկ.

Ճրագալոյց Ս. Զատիկի
Զատիկ

Ազգային Տօն. Բ. Տարեդարձ հաս-
տատութեան Հայաստանի
Հանրապետութեան

ՄԱՅԻՍ (51 օր)

- 1 — Շբ.
- 2 — Կիր.
- 3 — Բշ.
- 4 — Գշ.
- 5 — Դշ.
- 6 — Եշ.
- 7 — Ուր.
- 8 — Շբ.
- 9 — Կիր.
- 10 — Բշ.
- 11 — Գշ.
- 12 — Դշ.
- 13 — Եշ.
- 14 — Ուր.
- 15 — Շբ.
- 16 — Կիր.
- 17 — Բշ.
- 18 — Գշ.
- 19 — Դշ.
- 20 — Եշ.
- 21 — Ուր.
- 22 — Շբ.
- 23 — Կիր.
- 24 — Բշ.
- 25 — Գշ.
- 26 — Դշ.
- 27 — Եշ.
- 28 — Ուր.
- 29 — Շբ.
- 30 — Կիր.
- 31 — Բշ.

Տօն Երեւման Ս. Խաչի

Համբարձում

Հոգեգալուստ

ՅՈՒՆԻՍ (50 օր)

- 1 — ԳՂ.
- 2 — ԴՂ.
- 3 — ԵՂ.
- 4 — Ուր.
- 5 — Շբ.
- 6 — Կիր.
- 7 — ԲՂ.
- 8 — ԳՂ.
- 9 — ԴՂ.
- 10 — ԵՂ.
- 11 — Ուր.
- 12 — Շբ.
- 13 — Կիր.
- 14 — ԲՂ.
- 15 — ԳՂ.
- 16 — ԴՂ.
- 17 — ԵՂ.
- 18 — Ուր.
- 19 — Շբ.
- 20 — Կիր.
- 21 — ԲՂ.
- 22 — ԳՂ.
- 23 — ԴՂ.
- 24 — ԵՂ.
- 25 — Ուր.
- 26 — Շբ.
- 27 — Կիր.
- 28 — ԲՂ.
- 29 — ԳՂ.
- 30 — ԴՂ.

Տօն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի

ՅՈՒԼԻՍ (51 օր)

Տօն Սրբոց Սահակայ և Մեսրոպայ

- 1 — ԵՂ.
- 2 — Ուր.
- 3 — Շբ.
- 4 — Կիր.
- 5 — ԲՂ.
- 6 — ԳՂ.
- 7 — ԴՂ.
- 8 — ԵՂ.
- 9 — Ուր.
- 10 — Շբ.
- 11 — Կիր.
- 12 — ԲՂ.
- 13 — ԳՂ.
- 14 — ԴՂ.
- 15 — ԵՂ.
- 16 — Ուր.
- 17 — Շբ.
- 18 — Կիր.
- 19 — ԲՂ.
- 20 — ԳՂ.
- 21 — ԴՂ.
- 22 — ԵՂ.
- 23 — Ուր.
- 24 — Շբ.
- 25 — Կիր.
- 26 — ԲՂ.
- 27 — ԳՂ.
- 28 — ԴՂ.
- 29 — ԵՂ.
- 30 — Ուր.
- 31 — Շբ.

Վարդավառ

ՕԳՈՍՏՈՍ (31 օր)

- 1 — կիր.
- 2 — թշ.
- 3 — Գշ.
- 4 — Դշ.
- 5 — Յշ.
- 6 — Ուր.
- 7 — Շր.
- 8 — կիր.
- 9 — թշ.
- 10 — Գշ.
- 11 — Դշ.
- 12 — Յշ.
- 13 — Ուր.
- 14 — Շր.
- 15 — կիր.
- 16 — թշ.
- 17 — Գշ.
- 18 — Դշ.
- 19 — Յշ.
- 20 — Ուր.
- 21 — Շր.
- 22 — կիր.
- 23 — թշ.
- 24 — Գշ.
- 25 — Դշ.
- 26 — Յշ.
- 27 — Ուր.
- 28 — Շր.
- 29 — կիր.
- 30 — թշ.
- 31 — Գշ.

Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ (50 օր)

- 1 — Դշ.
- 2 — Եշ.
- 3 — Ուր.
- 4 — Շբ.
- 5 — Կիր.
- 6 — Բշ.
- 7 — Գշ.
- 8 — Դշ.
- 9 — Եշ.
- 10 — Ուր.
- 11 — Շբ.
- 12 — Կիր.
- 13 — Բշ.
- 14 — Գշ.
- 15 — Դշ.
- 16 — Եշ.
- 17 — Ուր.
- 18 — Շբ.
- 19 — Կիր.
- 20 — Բշ.
- 21 — Գշ.
- 22 — Դշ.
- 23 — Եշ.
- 24 — Ուր.
- 25 — Շբ.
- 26 — Կիր.
- 27 — Բշ.
- 28 — Գշ.
- 29 — Դշ.
- 30 — Եշ.

Խաչվերաց

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ (51 օր)

- 1 — Ուր.
- 2 — Շբ.
- 3 — Կիր.
- 4 — Բշ.
- 5 — Գշ.
- 6 — Դշ.
- 7 — Եշ.
- 8 — Ուր.
- 9 — Շբ.
- 10 — Կիր.
- 11 — Բշ.
- 12 — Գշ.
- 13 — Դշ.
- 14 — Եշ.
- 15 — Ուր.
- 16 — Շբ.
- 17 — Կիր.
- 18 — Բշ.
- 19 — Գշ.
- 20 — Դշ.
- 21 — Եշ.
- 22 — Ուր.
- 23 — Շբ.
- 24 — Կիր.
- 25 — Բշ.
- 26 — Գշ.
- 27 — Դշ.
- 28 — Եշ.
- 29 — Ուր.
- 30 — Շբ.
- 31 — Կիր.

Վարազայ Խաչ

ՆՈՅՆՄԲԵՐ (50 օր)

- 1 — ԲԶ.
- 2 — ԳԶ.
- 3 — ԴԶ.
- 4 — ԵԶ.
- 5 — Ուր.
- 6 — Շբ.
- 7 — Կիր.
- 8 — ԲԶ.
- 9 — ԳԶ.
- 10 — ԴԶ.
- 11 — ԵԶ.
- 12 — Ուր.
- 13 — Շբ.
- 14 — Կիր.
- 15 — ԲԶ.
- 16 — ԳԶ.
- 17 — ԴԶ.
- 18 — ԵԶ.
- 19 — Ուր.
- 20 — Շբ.
- 21 — Կիր.
- 22 — ԲԶ.
- 25 — ԳԶ.
- 24 — ԴԶ.
- 23 — ԵԶ.
- 26 — Ուր.
- 27 — Շբ.
- 28 — Կիր.
- 29 — ԲԶ.
- 30 — ԳԶ.

Գիւտ Սաչ

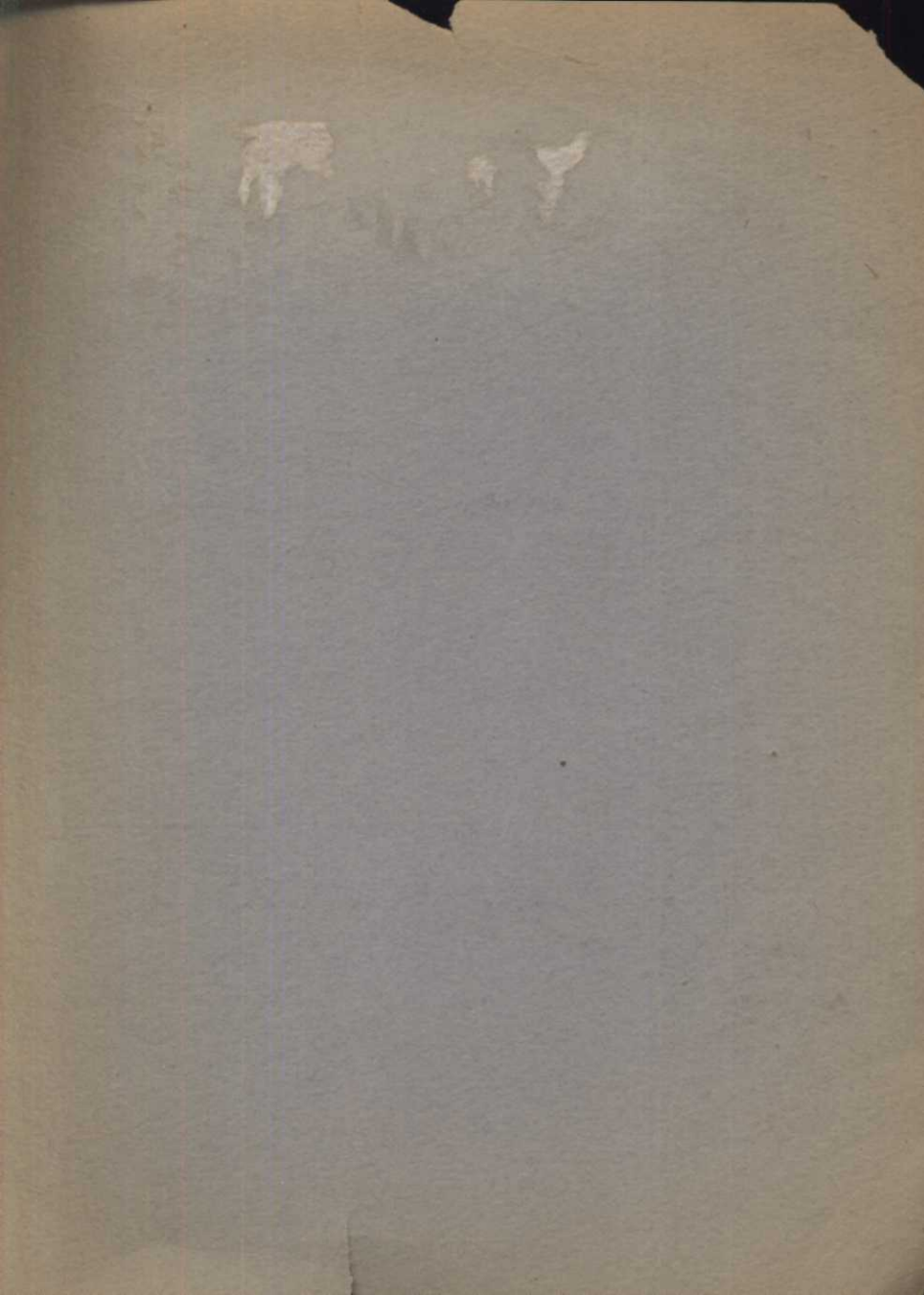
Տօն Հրեշտակապետաց

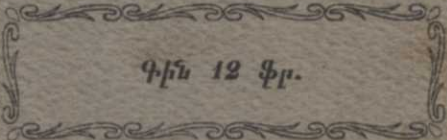
ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ (31 օր)

- 1 — Դշ.
- 2 — Եշ.
- 3 — Ուր.
- 4 — Շբ.
- 5 — Կիր.
- 6 — Բշ.
- 7 — Գշ.
- 8 — Դշ.
- 9 — Եշ.
- 10 — Ուր.
- 11 — Շբ.
- 12 — Կիր.
- 13 — Բշ.
- 14 — Գշ.
- 15 — Դշ.
- 16 — Եշ.
- 17 — Ուր.
- 18 — Շբ.
- 19 — Կիր.
- 20 — Բշ.
- 21 — Գշ.
- 22 — Դշ.
- 23 — Եշ.
- 24 — Ուր.
- 25 — Շբ.
- 26 — Կիր.
- 27 — Բշ.
- 28 — Գշ.
- 29 — Դշ.
- 30 — Եշ.
- 31 — Ուր.

Տօն Սրբոց Թաղէոսի և Բարթոլո-
ղիմէոսի

Տօն Ս. Յակոբայ — Եւրոպացւոց
Ծնունդ

Գին 12 ֆր.